

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1970 - Ե

ՌՆԺԸ
ԻԵՏԱՐԻ

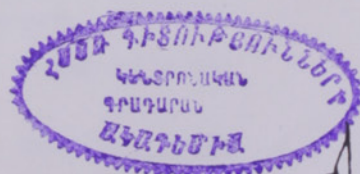
Մայիս

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ե

1970

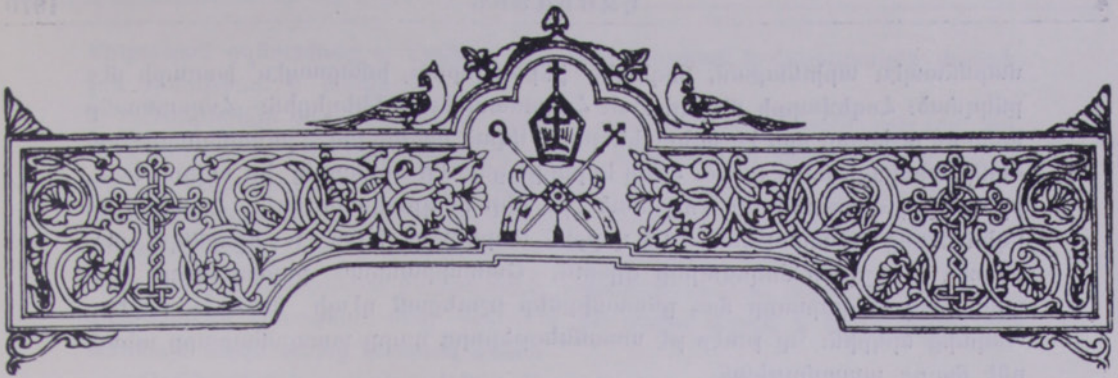
ՈՐ - 12 - 824

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԲԱՆ. Գ. Ի. Ի.

**ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՈՆԴԱԿՐ
ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՅՈՒ ՄԱՀՎԱՆ
ԵՐԵՔՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ**

ՎԱԶԳԷՆ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ
ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԿԱՄՕՔՆ ԱԶԳԻՍ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՍԻՐՈՅ ՈՂԶՈՐՅՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Տ. Տ. ԽՈՐԵՆԱՅ ԱՌԱԶՆՈՅ,
ՊԱՏՐԻԱՐԺԻՆ ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ Տ. ԵՂԻՇԷԻ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԺԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ
Տ. ՇՆՈՐՀՔԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՀԱՄՕՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ,
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ, ՔԱՀԱՆԱՅԻՅ ԵՒ ՍԱՐԿԱԿԱԳԱՅ,
ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՐԵՄՓՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ԹԱՂԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԷԻՅ ԵՒ ՍԻՐԵՅԵԱԼ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՒԱՏԱՅԵԱԼ
ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

«Զայնու ժամանակաւ քազում էին երևելի վարդապետք լէջմիածին, քաջաբանք, բանաստեղծք աստուածային գրոց, քաջք գիտունք և հմուտք; յորոց մի է և Առաքել վարդապետն վիպասան»:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ

Յիշենք անցեալը, արդար գնահատելու համար մեր ներկան, և յստակ տեսնելու համար ուղիղ ճանապարհը ապագային:

Հազարազանգ Անիի անկումէն և Կիլիկեան հայոց թագաւորութեան կործանումէն յետոյ, հայ ժողովուրդը ապրեցաւ իր պատմութեան ամենամոռւ դարերը: Տասննետօթերորդ դարու սեմին, ան արդէն իր հոգեվարքը կ'ապրեր,

մարմնապէս՝ արինաքամ, հոգեպէս՝ ինքնակորոյս, իմացապէս՝ խաւարի մէջ ընկղմած: Հոգեվարքի մէջ էր նաև Հայաստանեայց եկեղեցին: Հայաստանը ամբողջ աշխարհ մըն էր աներակներու և փլած հոգիներու, յուսահատութեան ծանր կապարի տակ կբած: Հայը կորսնցուցած էր զգացումը՝ իր ազգութեան, իր քաղաքակրթութեան: Մոռցուած էին գիր ու գրականութիւն: Հանգած էր ոգին հայոց պատմութեան: Իսկ վերջին հարուածը եկեր էր իջեցնելու, մեր անտէր ու թշուառ ժողովուրդի գլխուն, Շահաբբասեան բռնագաղթը, երբ տասնեակ հազարաւոր հայ ընտանիքներ բռնեցան դէպի հեռաւոր ափերը Պարսից երկրին: Կը թուէր թէ տասնեօթերորդ դարը տապաւնաբարը պիտի դնէ հայոց պատմութեան:

Ահա այդպիսի դաժան դարու մը սեմին, այդպիսի ողբերգական մէկ պահուն, մեր պատմութիւնը կ'արձանագրէ ոգեկան ուժերու անհաւատալի ու զարմանալի զարթօնքի մը փայլատակումը: Հայոց աշխարհի քաօսին մէջ, շարժիլ կը սկսի լոյսի մը ճառագայթը:

Վանքերու խուլ անկիւններէն, դարերու մոխիրը թոթափած, տեսիլք ունեցող հայ վանականներ, կը բարձրացնեն իրենց ճակատները դէպի երկինք, կը սթափին ցեղին մահուան քունէն, կը զգան հոգևարքը եկեղեցիին ու ազգին, ու կը տեսնեն ճանապարհը փրկութեան: Այդ օրերուն սակաւին կարելի չէր մտածել իսկ ազգային ազատագրական շարժումի մը մասին, բայց փրկարար լոյսը կը սկսի ճամբայ բանալ՝ կրօնական զարթօնքի և ազգային դպրութեան ուղիով:

Այդ հոգևոր ու ազգային զարթօնքի առաջին դրօշակակիրները կը հանդիսանան հոյլ մը ուխտեալ վանականներ, որոնք հիմը դրին Սինեաց մեծ Անապատին, Տաթևի վանքին մօտ, ԺԷ դարու սկիզբներուն: Խարխլած հին վանքերը վերանորոգելու, դպրանոցներ բանալու և «Հայոց ազգը լուսաւորելու» շարժումը, տակաւ գետին կը գտնէ ու կը տարածուի: Ու շուտով, շարժումին կեդրոնը կը դառնայ Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին: Նոր ճառագայթումով կը զարթնի հայոց քրիստոնէական ոգին, կը սկսի տարածուիլ հայ գիրն ու գրականութիւնը, կը հիմնուին բազմաթիւ դպրանոցներ, կը զարթնի հայոց ազգային արժանապատուութեան զգացումը և պատմութեան ոգին: Ստրուկ դարձած, յօշոտուած ու յուսալքուած հայը կը սկսի ճանչնալ ու զգալ իսկութիւնը և ազատութիւնը իր հոգիին:

Հայ վերածնունդի այս շարժման կարևոր դեմքերէն ու դերակատարներէն մին կը հանդիսանայ Առաքել վարդապետ Դարիժեցին, միաբանը սուրբ Էջմիածնին, աշակերտը շինարար Փիլիպպոս կաթողիկոսին, որուն հրամանաւ գրի կ'առնէ իր յայտնի պատմագրութիւնը՝ «Պատմութիւն Առաքել Դարիժեցւոյ, սակս դիպտածոց Հայաստանեայց ի գաւառէն Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի»՝ զոր կ'աւարտէ 1661 թուականին, Յակոբ կաթողիկոսի օրով: Առաքել վարդապետ, այդ բախտորոշ տարիներուն, ս. Էջմիածնի հաւատաւոր ու հայրենասէր հոգևորականներու առաջին շարքին վրայ կը գտնուի՝ իբրև եկեղեցւոյ լուսամիտ ծառայ և քաջասիրտ քարոզիչ, իբրև ուսուցիչ և գրող, իբրև հաւատարիմ ու ժրաջան գործակից Հայոց Հայրապետներուն: Զինուորեալ վարդապետը պատուով կը կատարէ իր պարտքը նաև իբրև հայրապետական նուիրակ դէպի Յունաստան, Իսպահան, Ամասիա, Մեքսստիա, Ռոհա, Հալէպ և Երուսաղէմ, ամենուրեք ցիրուցան հայութեան տանելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնութիւնը և հայրենիքի հայ հոգևոր զարթօնքի աւետիսը, ապահովելով միաժամանակ, պանդուխտ հայութեան

նիթական օգնությունը և Էջմիածնի պաշտոնական և Հայաստանի վանքերու շինության ի խնդիր:

Դարիժեցի վարդապետը իր ամբողջ կեանքով ու գործունեությամբ, համակ ներշնչում է, համակ նուիրում, անդուլ աշխատանք, անսակարկ ծառայություն, և մարմնացումը իր ժամանակի հայոց վերածնած քրիստոնեական հատվածին և պաշտոն հայրենասիրության: Ծշմարտապես առաքելատիպ հայ հոգևորականն է, սուրբ Էջմիածնի պաշտամունքով ոգեշնչուած: Այսօր ալ, երեք հարիւր տարիներու բարձունքէն, աստուածասէր ու հայրենաճուէր վարդապետը կը պատգամէ մեզի ամենուս՝ «**Ի վերայ Աջոյն և Սրբոյ Էջմիածնի ամենայն ազգն հայոց կապեալ կան**»:

Օրհնութիւն և լոյս Դարիժեցի Առաքել վարդապետի սուրբ յիշատակին:

Այսու Մեր կոնդակով կ'առաջադրենք ու կը պատուիրենք, որպէսզի Հայաստանեայց բոլոր եկեղեցիներուն մէջ հանդիսատր հոգեհանգստեան արարողութիւններ կատարուին Առաքել վարդապետի յիշատակին, անոր մահուան երեքհարիւրամեակի առթիւ, յառաջիկայ մայիս ամսուան ընթացքին և կենդանի խօսքով ու հրատարակութիւններով ընդգծուին կեանքն ու վաստակը Մայր Աթոռի վաստակաշատ միաբանին:

«Յիշեցէք զառաջնորդս ձեր որ խօսեցան ձեզ զբանն Աստուծոյ. հայեցեալք յելս գնացից նոցա՝ նմանողք եղերուք հաւատոցն» (Եբր. ԺԳ 7): Ամէն:

Վաչագհ Բ

**ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ**

Տուա կոնդակս ի 21-ն լունուարի

1970 փրկչական ամի,

և ի տումարիս հայոց ՌՆԺԹ,

ի մայրավանս սրբոյ Էջմիածնի

ՀՄՐ. 673

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ

Լրացավ Մայր Աթոռի միաբան, կաթողիկոսական նվիրակ և պատմագիր Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու մահվան 300-ամյակը:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը 21 հունվար 1970 թվակիր համար 673 կոնդակով հրահանգում էր մայիս ամսում Հայաստանյայց բոլոր եկեղեցիներում հանդիսավոր հոգեհանգիստ կատարել Առաքել վարդապետի հիշատակին և կենդանի խոսքով ու հրատարակություններով ընդգծել նրա կյանքն ու գործունեությունը:

Վեհափառ Հայրապետը իր կոնդակում բնութագրելով ժամանակաշրջանը, նշում էր, որ հայ ժողովուրդը ԺԷ դարի սեմին ապրում էր իր հոգեվարքը՝ «մարմնապես արիւնքաւ, հոգեպէս ինքնակորոյս, իմացապէս խաւարի մէջ ընկղմած: Հոգեվարքի մէջ էր նաև Հայաստանեայց եկեղեցին: Կը թուէր թէ տասնևեօթերորդ դարը տապաւնաբարը պիտի դնէ հայոց պատմութեան»:

1441 թվականին հայրապետական Աթոռի իր պատմական, բնիկ վայրը՝ ս. Էջմիածին փոխադրվելուց հետո, 1460—1620 թվականները հանդիսացան մեր եկեղեցու պատմության ամենամուսլ և անկյալ շրջանները, մեր երկրում տիրող քաղաքական, տնտեսական դաժան պայմանների բերումով:

Դավրիժեցին արտի մորմոքով գրում է. «Ոչ գիրս գիտէին և զգօրութիւն գրոց... տգիտութեամբ խոսպանացեալ և կորոյացեալ էր ազգն Հայոց»:

Դժվար է պատկերացնել ավելի ճշգրիտ, բայց և նույնքան դառը բնորոշում՝ բնութագրելու համար մեր ԺԶ—ԺԷ դարերի կյանքը: Հայը կորցրել էր իր պետականությունը:

Արևելքից անընդհատ հորդում էին ավերիչ հոսանքները: Երկիրը դարձել էր անապատ, իսկ ժողովուրդը՝ ցիրուցան: Օսմանյան և պարսկական պետությունների միջև մղվող հաճախակի ավերիչ պատերազմների պատճառով, ամալացել էին հայ մշակույթի յալանները՝ վանքերը, ավերակ էին դարձել մեր շեն քաղաքներն ու գյուղերը, կողոպտվել՝ մեր պայծառ ու «երկնամասն տաճարները»: Աղետն ու ավերմունքը գազաթնակետին էին հասել 1603—1614 տարիների շահաբաւայան բռնազաղթի հետևանքով: «Այս վերջին ավերմունքը վերջին հարվածն է տալիս հայոց հին քաղաքակրթության», — գրում է Մանուկ Աբեղյանը: Բայց որքան ուժգին էր հարվածը, այնքան մեծ եղավ և արթնությունը: Այս անգամ էլ հայ եկեղեցին և հայ ժողովուրդը իրենց հոգում գտան կենսունակության և վերակենդանության անթելված, անապատ ուժեր ու ոտքի կանգնեցին՝ նոր հառաջդիմության գաղափարով տոգորված:

Ահա այս մուսլ ու պայծառ, գալարումի և զարթոնքի պատմության արձագանքն է Առաքել Դավրիժեցին, այն համեստ ու սրբակրոն, աշխատասեր ու տեսլապաշտ վարդապետը: Նա ապրեց այդ անկումն ու սարսափը, բայց և հավատաց իր ժողովրդի կամքին ու տեսիլքը ունեցավ ապագա խաղաղ ու բարգավաճ կյանքին: Հոգու ինչպիսի ուժ էր պետք, հավատքի ինչպիսի ծայր՝ այդ անդունդ խավարում արշաւ հոսքի մէջ տեսնելու պայծառ գալիքը հայ ժողովրդի ու հայ եկեղեցու: «Ահա այդպիսի դաժան դարու մը սեմին, այդպիսի ողբերգական մէկ պահուն, մեր պատմութիւնը կ'արձանագրէ

նոգեկան ուժերու անհատապի ու զարմանալի զարթոնքի մը փայտակունք», — գրում է Վեհափառ Հայրապետը Իր կոնդալում:

Առաքել Դավրիժեցին մեծացավ ու կազմակերպվեց հոգեպետ, իմացապետ Էջմիածնի Մայր Աթոռում: Աշակերտեց հայ հոգևոր զարթոնքի լուսավորիչներին ու նրանցից քաղեց իր հավատքի ուժն ու ոգու արիությունը: Սրապիոն վրդ. Եդեսացին, Պողոս վրդ. Մոկացին, Կիրակոս քին. Տրապիզոնցին, Մովսես Սյունեցին՝ Հարանց, Ծոռոթի, Աստապատի վանքերում ամբողջ նվիրումով ծավալեցին լուսավորության և ուսման գործը: «Վանքերը կենդանանալով՝ կենդանություն և թարմ հոսանք են մտցնում ժողովրդի մեջ: Զարթնում է նոր ուժով կրոնական ոգին: ...Մեր վանքերը մի անգամ էլ կատարում են իրենց պատմական քաղաքակրթության դերը, որ ունեցել էին Ժ դարում» (Մ. Աբեղյան):

1620-ական թվականներից, սակայն, հիմնական ու մշտական ծաղկող կենտրոն դարձավ Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը, որ պատրաստվեցին «քազում երևելի վարդապետք, քաջաբանք, բանաստեղծք աստուածային գրոց, քաջ գիտունք և հմուտ», որոնցից մեկն էր նաև Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին, որը եղավ գործակիցը Մովսես Գ Տաթևացի, Փիլիպպոս Աղբակեցի և Հակոբ Զուղալեցի եկեղեցաշեն կաթողիկոսների, որոնք իրենց արտառույ հավատքով, աննկուն կամքով և անսպառ եռանդով ս. Էջմիածնին վերադարձրին իր անցյալի փառքը՝ հավատալով, որ միայն «ի վերայ Աջոյն և Սրբոյ Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կայ»:

Այս ըմբռնումը «հայկական ազգային դավանանքի արտահայտությունն էր», — գրում է Լեոն:

Բարենորոգվեցին վանքերը, ամեն կողմ վառվեցին հավատքի և լույսի կանթեղները: Հոգևոր դարանոցներից բազմաթիվ հոգեվորականներ գնացին ժողովրդին հոգեպետ ամրապնդելու, իր ապագայի հանդեպ հավատք ներշնչելու: Այդ վերանորոգիչներից մեկն էր Առաքել Դավրիժեցին:

Նա գտնվում է «ս. Էջմիածնի հաւատաւոր ու հայրենասէր հոգևորականներու առաջին շարքին՝ իբրև եկեղեցոյ լուսամիտ ծառայ և քաջասիրտ քարոզիչ, իբրև ուսուցիչ և գրող, իբրև հաւատարիմ ու ժրջան գործակից հայոց հայրապետներուն... իր ամբողջ կենանքով ու գործունեութեամբ համակ ներշնչում է, համակ նուիրում, անդուլ աշխատանք, անսակարկ ծառայութիւն, և մարմնացումը իր ժամանակի Հայոց վերածնունդ

քրիստոնէական հաւատքին ու պայծառ հայրենասիրութեան», — գրում է Վեհափառ Հայրապետը Իր կոնդակում: Վկա՝ Առաքել վարդապետի «Պատմութիւն»-ը: Այն ընդգրկում է 1600—1660 թվականները՝ իրենց մոռալ ու պայծառ կողմերով. «Զատեր Հայաստան աշխարհին, զնուազիլն մերոյս ազգին և զչարութիւն մահմետականաց, զպակասիլն եկեղեցական կարգաց, զատերն բարձրագահ և քրիստոսաբնակ Աթոռոյն Սրբոյ Էջմիածնի»:

Առանց այդ հայրենասիրության ու նվիրումին նա իր ծեր տարիքում հանձն չէր առնի գրի առնել այդ սարսափների պատմությունը: Նա ճանապարհորդեց ու հատկապես ուսումնասիրեց վայրերը, իր պատմությունը ճշմարտապատում ընծայելու համար: Երկար աշխատեց ժամանակագրությունը ճշգրիտ գրելու համար: Եթե այդ բոլորին գումարենք նաև նրա գեղարվեստական նորք գրիչն ու պատկերավոր ու պարզ լեզուն, Դավրիժեցու «Պատմություն»-ը կը դառնա լավագույն ապացույցը վերածնված հայ և արվեստագետ հոգու:

Դավրիժեցու «Պատմություն»-ը մի համազգային վկայաբանություն և ճանապարհորդություն է», — գրել է Մ. Աբեղյանը, բայց ու միաժամանակ օրհնեցություն՝ «հայոց աշխարհի նորոգության ու ազատության մասին»։ «Այլ և զնոցին նորոգութիւն և ալ բանքս պատմութեանց... ի գիտութիւն յապալ եկելոց» (Դավրիժեցի):

Անցել է 300 տարի պայծառատես վարդապետի մահից: Բայց դարերն ավելի ևս ամրացրին նրա հավերժությունը: Նա իր կենդանությանը պատգամեց ս. Էջմիածնի ու իր ժողովրդի նոր ու լուսավոր ապագան:

Այսօր այդ ապագան ավելի քան բեղմնավոր է, խոստումնալից ու պայծառ: Հայ հողը, հայրենի վերածնած աշխարհը անբեր է, ապահով ու բարօր հայ ժողովրդի ոտքերի տակ, հայ եկեղեցին՝ ս. Էջմիածնի օրհնության ու ղեկավարության ներքո՝ լուսաշող, կենդանի ու ամբողջական:

Երեք հարյուր տարիների հեռվից Դավրիժեցու շիրիմը շունչ է տալիս հայ հոգեվորականության և աննկուն կամք՝ շարունակելու մեծ վարդապետի գործը, նվիրաբերել իր կյանքը եկեղեցուն, հայրենիքին ու ժողովրդին՝ արտառույ նվիրումով, պաշտամունքով:

Փա՛ղք Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնին:

Հավերժական հարգանք, խունկ ու աղոթք Մայր Աթոռի լուսամիտ ու հայրենասեր միաբանների հիշատակին, որոնք դարերի հողովության մեջ սրբությանը կատարեցին սպասը հայ եկեղեցու և հայ մշակույթի:

ՀԱՆԳԻՍՏ
ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻ
Տ. ԱԼԵՔՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ
(1877—1970)

Ռուս պրավոսլավ եկեղեցին ծանր կորուստ կրեց. ա/թ. ապրիլի 17-ին, ուրբաթ օրը, ժամը 21.40-ին, Մոսկվայում, 93 տարեկան հասակում, վախճանվեց Մոսկվայի և համայն Ռուսիայի Տ. Ալեքսի պատրիարքը:

Ռուս եկեղեցու պետի մահվան տխուր լուրը պաշտոնապես հասավ նաև ա. էջմիածին:

Ապրիլի 20-ին տ. Ալեքսի պատրիարքի թաղման արարողությանը անձամբ ներկա գտնվելու համար Ամենայն Հայոց Հայրապետը մեկնեց Մոսկվա: Վեհափառ Հայրապետին ողեկցում էին ա. Գեղարդի վանքի վանահայր տ. Նարեկ վրդ. Շաքարյանը և Արարատ սրկ. Գալստյանը: Օդանավակայանում Վեհափառ Հայրապետին ճանապարհելու էին եկել Մայր Աթոռի միաբանները՝ լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Արախամյանի գլխավորությամբ: Հայոց Հայրապետին ճանապարհում էր նաև ՀՍՍՀ Միևիատրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Գասպարյանը:

Նույն օրը, ժամը 17-ին, Վեհափառ Հայրապետը հասնում է Մոսկվա, ուր նրան դիմավորում են՝ Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի հայոց թեմի առաջնորդ տ. Պարզնեպո. Գևորգյանը, ռուս պրավոսլավ եկեղեցու ա. սինդոքի անունից օդանավակայան եկած Խարկովի և Բոգոտոմիլովսկի թեմերի առաջնորդ տ. Լեոնտի արքեպիսկոպոսը:

Վեհափառ Հայրապետին դիմավորողների թվումն էին նաև ՍՍՀՄ Միևիատրների սովետին առընթեր կրոնական գործերի խորհրդի ներկայացուցիչ Ե. Ա. Տարասովը:

Վնուկովոյի օդանավակայանից Վեհափառ Հայրապետն ուղղակի ուղևորվում է դեպի Ջագորսկի ռուսական վանքը, որը գտնվում է Մոսկվայից մոտավորապես 100 կմ հեռավորության վրա: Վեհափառ Հայրապետը առաջնորդվում է Իրեն համար միաբանական թաղում հատկացված իր հարկաբաժինը: Այնուհետև Հայոց Հայրապետին բարի գալուստ մաղթելու են գալիս ա. սինդոքի անդամ, միտրոպոլիտ արքագանները՝ գլխավորությամբ պատրիարքական տեղապահ տ. Պիմենի: Վեհափառ Հայրապետը խորին վիշտ է հայտնում գերաշնորհ արքագաններին՝ հայ եկեղեցու ճշմարիտ բարեկամ Տ. Ալեքսի պատրիարքի մահվան առթիվ:

Ապա Վեհափառ Հայրապետը տ. Նիկոդիմ միտրոպոլիտի ու տ. Լեոնտի արքեպիսկոպոսի ողեկցությամբ առաջնորդվում է ա. Աստվածածին մեծ եկեղեցի, ուր դրվել է հանգուցյալի դագաղը: Դագաղի շուրջ հոգեհանգստյան երգերն ու աղոթքները, սաղմոսների ընթերցումներն անընդմեջ շարունակվում են:

Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ տեղի է ունենում հոգեհանգստյան արարողություն՝ հաշկական ծեսով:

Ապրիլի 21-ին, երեքշաբթի, հանգուցյալ պատրիարքի թաղման օրն է: Դրսում ուժեղ ձյուն է մաղում, իսկ ներսում, ա. Աստվածածին եկեղեցում, պատարագում է պատրիարքական տեղապահ տ. Պիմենը՝ ընկերակցությամբ մյուս միտրոպոլիտների ու բարձրաստիճան եպիսկոպոսների: Վեհափառ Հայրապետը խորանում է, ձախակողմյան դա-

սում՝ Հոռմի Պավղոս Զ Պապի ներկայացուցիչ, կարդինալ Վիդերանցի հետ, համայն Վրաց պատրիարք-կաթողիկոս Եփրեմ Բ-ը, բուլղար օրթոդոքս եկեղեցու Տ. Կիրիլ պատրիարքը և մյուս պրավոսլավ եկեղեցիների պետերի ներկայացուցիչները՝ աջակողմյան դասում:

Ալեքսի Երանելի Պատրիարքի լույս հոգին, այսօր կյանքից դեպի կյանք է գնում, դեպի հավերժական խաղաղության երկնային աշխարհը, որ վերապահված է բոլոր սուրբ հոգիներին: Մեծն Ալեքսի Պատրիարքը իսկապես եղավ մեծ իբրև եկեղեցու Գլուխ, իբրև ժողովրդի հոգևոր Դաստիա-

Հոգեհանգստյան արարողությունից մի պահ

Ս. պատարագը շարունակվում է երեք ժամ, որից հետո սկսվում է հոգեհանգրստյան արարողությունը, ապա՝ թաղման կարգը: Հոգեհանգստյան արարողությունից առաջ պատրիարքական տեղապահ սրբազանը հանդես է գալիս դամբանական ճառով:

Հոգեհանգստյան արարողության ընթացքին հանդես է գալիս նաև Վեհափառ Հայրապետը հետևյալ դամբանական ճառով.

«Երանի որ սուրբ են սրտիք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն»:

Սգավոր եղբայրներ,

Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի Պատրիարքը Նորին Սրբություն Ալեքսին, Մեր սիրեցյալ Եղբայրը ոչ ևս է, Ռուսաց մեծ Հայրապետը փառավոր կյանք ապրելուց և փառավոր գործ տեսնելուց հետո, իր աշքերը փակեց և հանգչավ ի Տեր:

րակ և Առաջնորդ, մեծ եղավ իբրև հայրենասեր, ռուս ժողովրդի հերոսական ոգին մարմնավորող, մանավանդ Լենինգրադի պաշարման դյուցազնական օրերին: Ալեքսի Պատրիարքը մեծ եղավ նաև իբրև աշխարհի խաղաղության համար աղոթող ու գործող Կրոնապետ, պայծառ օրինակ հանդիսանալով բոլորիս և շատ-շատերին:

Մենք երբեք չենք մոռանա իր պայծառ հիշատակը, իր բարի անունը և իր մեծ վաստակը:

Այս տխուր պահին, Մենք հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, ամենահարազատ զգացումներով մասնակցում ենք ռուս պրավոսլավ բույր եկեղեցու մեծ սգին և աղոթում ծնկաչոք, որ Տերը քաղցրությամբ ընդունի Ալեքսի Պատրիարքի հոգին. անվախճան լույսի արքայության մեջ:

Թող հավերժ փառքով հիշատակվի Ալեքսի Պատրիարքի սուրբ առումը այնտեղ, երկրների բարձունքներում և այստեղ՝ երկրի վրա:

Թող անասան ու միշտ փառքի մեջ ապրի ու ծաղկի Ռուսաց պրավոսլավ մեծ եկեղեցին և իր աստվածասեր ժողովուրդը: Ամեն»: Դամբանական են խոսում նաև կարդիմազ Վիդբրանցը, Տ. Կիրիլ պատրիարքը, Եփրեմ Բ Վրաց պատրիարք-կաթողիկոսը և ուրիշներ:

Մյուս օրը, ապրիլի 22-ին, Վեհափառ Հայրապետը օգնավով վերադառնում է Մայր Աթոռ:

Կենսագրություն Տ. Ալեքսի սրբազան պատրիարքի

Տ. Ալեքսի պատրիարքը ծնվել է 1877 թ. նոյեմբերի 9-ին Մոսկվայում, բարեպաշտ ծնողների ընտանիքում: Փոքրիկ Սերգեյը 11 տարեկան հասակում ընդունվում է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան, ապա անցնում

Թաղման թափորը

Դիտում դեռ շարունակվում է ձյունը: Ագավոր և հանդիսավոր հնչում են մեծ աշտարակի և մյուս եկեղեցիների զանգերի դողանջները: Ահա թափորը, խաչով ու խաչվառով, մոմերով ու բուրվառներով դուրս է գալիս բակ, եկեղեցու շուրջ և ուղղվում ա. Աստվածածին եկեղեցու ներքնահարկ մատուռը: Թաղման հոգևոր վերջին երգերը ավելի հուզիչ են և ավելի խորհրդավոր... Դագաղը դրվում է սեղանի վրա, օրհնում և ցանում են հողը, ծածկում կափարիչը և հանդիսավոր կերպով հանձնում են հողին մեծ Հայրապետի աճյունը:

Ժամը 17-ին, հոգեճաշից հետո, Վեհափառ Հայրապետը հրաժեշտ է առնում և վերադառնում Մոսկվա:

Նիկոլասկան լիցեյ, որը և ավարտում է արժաթե մեդալով:

1896 թվականից սկսած նա իր ուսումը շարունակում է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում:

1900 թ. նա Մոսկվայի հոգևոր ճեմարանի սան է և իր կյանքն ընդմիշտ կապում է ռուս պրավոսլավ եկեղեցու հետ: Չորս տարի անց նա ընդունում է կուսակրոն քահանայի աստիճան Ալեքսի անունով և նշանակվում Պսկով քաղաքի հոգևոր ճեմարանի տեսուչ և ապա Տոլպայի և Նովգորոդի հոգևոր ճեմարանի վերատեսուչ:

1913 թ. ձեռնադրվում է եպիսկոպոս: Թեմակալ առաջնորդ է նշանակվում Տիխվինի թեմում:

20-ական թվականներին նա անցնում է Պետրոգրադ և արքեպիսկոպոսի աստիճանով վարում Նովգորոդի թեմը ևս: Պետք է նշել, որ հեցեց այս օրերից էլ Ալեքսի արքեպիսկոպոսի կյանքը կապվում է հերոսական քաղաք Լենինգրադի հետ: 1933 թ. նույն պաշտոնի վրա էր Ալեքսի սրբազանը, երբ ստանում է միտրոպոլիտի աստիճան: 1941 թ., Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ, Լենինգրադի պաշարման ծանր օրերին, նա որպես քաջ ու հայրենասեր հովիվ, իր ժողովրդի հետ է, մեծ հավատով լցված դեպի հաղթանակ:

1944 թ. վախճանվում է ռուս պրավոսլավ եկեղեցու Սերգեյ պատրիարքը: Սուրբ սինոդը Լենինգրադի միտրոպոլիտ Ալեքսիին նշանակում է պատրիարքական տեղապահ:

1945 թ. փետրվարի երկուսին նա միաձայնությամբ ընտրվում է համայն Ռուսաստանի և Մոսկվայի պատրիարք:

Նվիրապետական այս բարձր պաշտոնում

Ալեքսի պատրիարքը ռուս եկեղեցու նավը վարեց խաղաղ ու անվրդով 25 տարի: Նրա պատրիարքության շրջանին ռուս եկեղեցին ապրեց մեր օրերի իր հոգևոր վերագարթոնքը՝ մեծ արդյունավորությամբ:

Տ. Ալեքսի պատրիարքի գահակալության տարիներին արտագին բարեկամական կապեր հաստատվեցին Տ. Գևորգ Զ և ապա Տ. Վազգեն Ա Հայոց Հայրապետների միջև:

Տ. Ալեքսի պատրիարքը եղել է նաև խաղաղության պաշարի մեծ և անվեհեր զինվոր, ժողովուրդների և պետությունների միջև համագործակցության, արդարության, ազատության և իրավունքների դատի ջերմ պաշտպան: Այս անդաստանում նրա կատարած խաղաղասեր և հայրենակներ գործունեությունը մեծապես կհիշվի միշտ երախտագիտությամբ:

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

ՆԱՐԵԿ ՎՐԴ, ԾԱԲԱՐՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՅԻ

Ծնվել է, ինչպես ցույց է տալիս մականունը, Թավրիզ քաղաքում, հավանորեն 16-րդ դարի վերջերին: Ուսում ստացել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի մոտ Էջմիածնում, ձեռնադրվել է վարդապետ և, իբրև Էջմիածնի վարդապետ, կատարել է զանազան պաշտոններ, որոնցից հիշատակելի է մասնավորապես նվիրակի պաշտոնը, որ նա կատարել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանով, ինչպես ինքն է ասում, «Յունաց աշխարհում», այսինքն Փոքր Ասիայում: Այսպիսով նա առիթ է ունենում ճանապարհորդություններ կատարելու, շատ տեղեր տեսնելու: Լինում է նաև Սպահանում: Աշխարհատեսությունն, անշուշտ, շատ է օգնում նրան պատմական տեղեկություններ ժողովելու և նրանցով իր գիտությունն ավելի ևս զարգացնելու համար: Ինչպես երևում է, նա հմուտ պատմագետի համբավ ուներ իր ժամանակակիցների մեջ և այդ ընդունակության իբրև ապացույց՝ նա տվեց իր «Պատմագրությունը», մի գործ, որ ունի իր փոքրիկ, բայց հետաքրքրական պատմությունը, որ ինքն, Առաքելը, ներկայացնում է այսպիսի գծերով:

Փիլիպպոս կաթողիկոսը և նրան շրջապատողները մեծ փափագ ունեին, որ պատմագրության նյութ դառնա այն ահեղ հարվածը, որ հայոց երկիրն ստացավ Ծահ-Արքաից: Հայոց գերեվարությունը, նրան հետեված վայրենացումը, բարբերի և բարեկարգության անկումը, վերածնության ջանքերը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ կազմում էր 17-րդ դարի առաջին կեսի բովանդակությունը, — այս ամենը շատ ցանկալի էր համարվում, որ արձանագրվի ի գիտություն ապագա սերունդների: Այսպիսի հանձնարարություն կաթողիկոսն արավ շատերին, նույնիսկ իր աշակերտներից այնպիսիներից, որոնց համարում էր հմուտ և պատրաստված այսպիսի մի աշխատանքի համար: Սակայն ոչ ոք հաճն չստավ: Ամենքը գիտեին, որ

այդ գործը պահանջում է տաժանելի աշխատանք, ուստի հրաժարվում էին նրանից: Վերջապես կաթողիկոսը կանգ է առնում Առաքելի (որ ինքն իրեն անվանում է Առաքյալ, «նուսատ և տրուպ յամենեաին»՝ ապաստոր բանի») վրա, որը չի կարողանում ազատել իր գլուխն այդ ծանրությունից: «Եւ որպէս զտկար կենդանի ոմն ըմբռնեալ ի վարմից և յորոգայթից և ոչ կարիցէ գերծանիլ, — ասում է նա, — ամին սարասի գոգջիք և գեղկելիս ըմբռնեալ ի վարմ գործոյս այսմիկ»: Մեր հեղինակը բացատրում է և այն պատճառները, որոնց շնորհիվ նա այնքան հեշտ բռնվեց այդ «թակարդի» մեջ: Առաջինն այն էր, որ նա չկարողացավ ետ դարձնել Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանը, թեև շատ միջնորդներ գցեց՝ աղաչելու համար, որ իրեն չհանձնվի այդ գործը, որի համար նա իրեն միանգամայն անպետք և անկարող էր համարում: Երկրորդ՝ որ հարկադրողը միայն Փիլիպպոս կաթողիկոսը չեղավ, այլ և Հակոբ կաթողիկոսը, երբ սա հաջորդեց Փիլիպպոսին և տեսավ, որ Առաքելը, օգտվելով իր ուսուցչի մահից, դադարեցրել է սկսած գործը: Երրորդ հարկադրողը հենց իր, Առաքելի զգացմունքն էր, որ թելադրեց նրան արձանագրել հայրենիքի դժբախտությունները: Նա ասում է. «Եւ ես ինձէն իսկ տեսանելով զանէս Հայաստան աշխարհին, և գնուագիլն մերոյս ազգին, և զչարութիւնն մահմետականաց, կսկծալի մորմոքմամբ այրիս սիրտ իմ, վասն որոյ յօժարեցայ յարձանագրութեան սոցին»¹: Իսկ չորրորդ դրդապատճառն էլ այն էր, որ Առաքել վարդապետը, ինչպես իր դարի հարազատ զավակ, հավատացած էր, թե այդպիսի մի դաժան աշխատանք կատարելով, նա ազատված կլինի իր բոլոր մեղքերից, և այս՝ ընթերցողների բա-

¹ Դավրիժեցի, եր. 517:

րեխոսությանը և աղոթքներով: «Վասն զի,— ավելացնում է նա,— և ես այսու դիտարկությանը և յուսով յանձն առի զայսպիսի յորնաշխատ և զբազմաերկ և զտաժանելի գործս՝ և ասորս յոլմս ի ամին դեգերելով և ի յոլով երկիրս և յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր գրուցաց պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլ և յայլոց ազանց հարցանելով, և ամենեցունց զասացեալսն գրելով, և վասն զստուգութիւն բանին գտանելով, եղև զի զմի պատմութիւն, տասն անգամ և այլ անելի կրկնելով գրեցի»:

Այս պատմությունները ցույց են տալիս, թե մեր հեղինակը որքան լուրջ վերաբերմունք ուներ դեպի իր գործը, որքան բարձր էր գնահատում պատմական ճշմարտությունը: Ծերության հասակում էր նա, հիվանդոտ. բայց ջանք ու աշխատանք չխնայեց, թեև մեղմ էր, ոչ ոք չօգնեց, ոչ ոք նույնիսկ նյութական աջակցություն չարավ նրան: Գրական աշխատանքի այդ այլանդակ պայմանները դարերից ի վեր գոյություն ունեին, և եթե, այնուամենայնիվ, մենք կարող ենք պարծենալ Առաքել Դավրիժեցու նման հեղինակներով, այդ՝ բացառապես այն հասկացմանը շնորհիվ, որ այդ մարդին ընդունակ են եղել անձնագոհության: Ծնված, ինչպես ինքն է ասում, «ողորմելի ծերության» տակ, «ցավագար մարմնով», նսկսում է այդ գործը 1651 թվականին: Չորս տարուց հետո վախճանվում է Փիլիպպոս կաթողիկոսը: Առաքելը, թեև արդեն բավական բան արել էր, թողնում, լքում է իր գործը, նկատի առնելով նրա հետ կապված դժվարությունները: Բայց Հակոբ կաթողիկոսի ստիպմամբ՝ 1658 թվից վերսկսում է աշխատանքը և վերջացնում է 1662 թվին: Այսպիսով ամբողջ աշխատությունը տևում է ինը տարի և այս ժամանակամիջոցում Առաքելը գրում է 60 տարվա պատմություն (1602—1662): Այս աշխատանքը նա կատարել է մասամբ այն ճանապարհորդությունների միջոցին, որ նա կատարել է պատմական նյութեր հավաքելու համար, բայց գրի առնելու և չմոռացնելու, որի հետ նա կապված էր իր սրտի ամբողջ կարողությանը: Նկատենք այդ պատմագրական աշխատության կատարման և մի այլ հանգամանքը: Իր գործի առաջաբանի (նախադրության) մեր հեղինակը շատ ճիշտ էր ասելով նկատում է, որ պատմագրության հիմքը պիտի կազմի ճիշտ ժամանակագրությունը. և այդ պատճառով ինքն ամեն ջանք թափել է թվականներ գտնելու և յուրաքանչյուր դեպք իր թվականի տակ արձանագրելու համար: Բայց այս բանը միշտ չի հաջողվել նրան, չնայած որ 17-րդ դարի առաջին կեսի անցուդարձին ակնհայտ է եղել նա ինքր

և նրա հետ նաև շատ մարդիկ: Այս հանգամանքը մեր հեղինակը բացատրում է շատ գեղեցիկ կերպով: «Քանզի,— ասում է նա,— ազգս մեր յառարտուաց և ի գերշաց և ի հարկապահանջողաց ցիր և ցան եղեալ են, կոշկոճեալ և կաշկանդեալ, տառապեալ և կապեալ յաղքատութեան որպէս յերկաթո՛րստ Սաղմոսին, և հագի ամենայն ոք զսպորտս իրոցն կենաց հայթայթէր, ոչ գտաք դիտող այր այնպիսի, որ զի ընդ պատմութեան և զթուականն ևս ծանուցեալ էր: Բայց մեք յոլով աշխատութեամբ խոյզ ալարեալ՝ զորս գտաք, կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զթուականն ևս, և զորս ոչ գտաք, առանց թուականի պատմեցաք»:

Այս են այն՝ մեզ ծանոթ հանգամանքները, որոնց մեջ լույս տեսավ Դավրիժեցու աշխատությունը: Որքան և համեստ լինի նրա կարծիքն իր ընդունակության և կարողության մասին, նրա կատարած գործն քառ ինքյան ապացույց է, թե որքան պատկո՛ւն լի գրական ուժ էր այդ թավրիզեցի ծեր վարդապետը: Նա տվել է մեզ մի սովոր հատոր, որի մեջ ամեն քայլում մենք հանդիպում ենք գրական կիրք ճաշակի, որ կարող էր պատիվ բերել մեր գրականությանը ավելի հին շրջաններին, երբ հայ մատենագրությունը դեռ չէր հասել թաթարական ժամանակների սոսկալի անկման: Իսկ երբ վերցրնում ենք այս անկման շրջանը, աչքնեղ Առաքելը հանդիսանում է առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ: Նրա լեզուն պարզ ու հսկայամալի է, ոճը վայելուչ, թեև ոչ քիչ ճապող, նկարագրությունների մեջ կարողանում է պատկերացնողի ընդունակություն ցույց տալ: Այս կողմից նա շատ աչքի է ընկնում մանսական, Ծախ-Աքբասի գերեվարության և սրան հետևած նյութական և մտավոր վայրենացման խորապես ազդող նկարագրությունների մեջ: Ընթերցողի աչքի առջև շարունակ կանգնած է հեղինակի ինքնատիպ պատկերը: Դա մի հավատացյալ վանական է, լրջված մի վատ սիրով դեպի հայրենի աշխարհը, դեպի ազգային մտավոր-կույտությունական ստացվածքը ներկայացնող եկեղեցի: Այդ սերը դարձնում է նրան երկարաբան, ուշադիր դեպի բոլոր մանրամասնությունները. դեպի ամեն մի հանգամանք, որ հարազատ ժողովրդի նահատակության փաստերն էր ցույցնում: Բացի այս բոլորից՝ մի լավատեղյակ մարդ է նա, որ ուզում է իր ընթերցողներին շատ օգտակար տեղեկություններ հաղորդել և այդ պատճառով մտցնում է իր գրքի մեջ և շատ կողմնակի նյութեր, նույնիսկ այնպիսիները, որոնք իր հեղինակությունը չեն:

Ինչպես երևում է, Առաքելն իր ժամանակ հմուտ և գիտուն պատմաբանի համբավ էր վայելում: Այսպես, Ջաքարիա Քանաքեռցին երկու տեղ հիշում է, որ ինքը, պատմական խնդիրների մասին լուսաբանությունն ստանալու համար, դիմեց Առաքել վարդապետին և ստացավ նրանից հեղինակավոր շացատըրություններ: Իսկ թե որքան հարգի էր նրա գրած աշխատությունը դեռ նրա կենդանության ժամանակ, ցույց է տալիս այն, որ այդ գործն ամբողջովին տպագրվեց Ամստերդամում նշանավոր տպագրիչ Ոսկան վարդապետ Երևանցու ձեռքով 1669 թ.: Իր պատմագրական հմտությունը Դավրիժեցին ցույց է տվել և այն ժամանակագրությամբ, որ կազմում է նրա Պատմագրության 55-րդ գլուխը և որ, սկսվելով Հայոց Ժ (10) թվականով (=561), վերջանում է ՌՃԺԵ-ով (=1666 թ.):

Էջմիածնի միաբանության գերեզմանոցում, Եփրեմ կաթողիկոսի գերեզմանի մոտ, Առաքել Դավրիժեցու գերեզմանն է, որի վրա դրած գորշ և հասարակ քարը կրում է հետևյալ արձանագրությունը. «Պատմագիրն այս է տապան Առաքել վարդապետին ՌՃԺԺ (1119=1670) թուին»: Ուրեմն, Դավրիժեցին երկրորդ հայ հեղինակն էր, որի կենդանության ժամանակ տպագրվեց նրա աշխատությունը:

Հոգևորական գործեր: Տառապանքների մրրկած ծովի մեջ ծփացող հայ ժողովուրդը, իր դժբախտ պատմության բերմունքով, ուրիշ առաջնորդ և հավատարմատար չունեի, բացի հոգևորականությունից: Թե ինչ նշանակություն ունեի մանավանդ հայոց ընդհանրական Մայր Աթոռ Էջմիածինը, այդ ցույց է տալիս այն հանգամանքը, որ Ծախ-Աբբասը, կամենալով կապել իր գերի վարած հայությունը նրան հատկացրած նոր հայրենիքի հետ, միտք է հղանում քանդել Էջմիածնի տաճարը, նրա քարերը բեռներով փոխադրել Սպահան, ինչպես նաև շատ հող

տանել և այդ նյութերից մի նոր Էջմիածին շինել իր մայրաքաղաքում, ուր և փոխադրել կաթողիկոսական Աթոռը: Այս միջոցով հաշտեց, մասնավորապես այնքան հարկավոր ջողալեցիները, պարսկական հողի հետ ընդմիջող կապված կլինեին և իրենց սիրտն ու միտքը Արաքսի հովտի վրա, Մասաի ստորոտներում չէին պահի: Այս բազմաձախս և շատ դժվար ձեռնարկությունն, իհարկե, չէր կարող անհնարին լինել Ծախ-Աբբասի պես մի մեծ բռնավորի համար: Եվ եթե նա չկատարվեց, պատճառը Ջողալի հայ վաճառականներն էին, որոնք իմաստություն ունեցան համոզելու թագավորին, որ տաճարի փոխադրությունն ավելորդ է, և այս միջոցով ազատեցին հայոց նվիրական Էջմիածինը քանդումից:

Այսպիսի կարևոր էր Էջմիածնի, նրա հետ, իհարկե, և հոգևորականության նշանակությունը հայերի ազգային զգացմունքի տեսակետից: Եվ Առաքել Դավրիժեցին, անշուշտ, իր ժամանակի ընդհանուր հայկական ազգային դավանանքն է արտահայտում, ասելով. «Քանզի ի վերայ Աջոյն [Լուսաւորչի] և Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կան»²: Ուստի և շատ կարևոր է այն հարցը, թե Ծախ-Աբբասյան սարսափների այս սև տարիներում ինչ էր ներկայացնում հայ հոգեվորականությունն իբրև բարոյական ուժ, իբրև անասանի հեղինակության տեր մի առաջնորդ, որ պիտի շաղ ազդու դեր ունենար ժողովրդի կրած անհուն տանջանքների մեղմացման մեջ:

Այս կարևոր հարցը լուսաբանելու համար մենք առատ նյութ ունինք այն բազմաթիվ գանգատների և սրտաբաց նկարագրությունների մեջ, որ բերում է Առաքել Դավրիժեցին իր մանրամասն տարեգրության մեջ:

(Լեռ, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, էջ 266, 360—364):

² Դավրիժեցի, էր. 151:

ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՅԻ

Առաքել Դավրիժեցի¹: Առաքել վարդապետ, Թավրիզ քաղաքից, Փիլիպպոս կաթողիկոսի աշակերտներից, ս. Էջմիածնի միաբանությունից, սնված (երևի մանկությունից) և «վարժեալ» Մայր Աթոռում, և ծերության օրերը հասած, և այնտեղ էլ, ինչպես ինքն «ակն ունէր քնդ հովանեաւ նորին ամփոփիլ ի հող», մեռած ու թաղված միաբանության գերեզմանատանը ՌՃԺԹ=1670 թվին. (տապանագիրն է—«Պատմագիրն այս է տապան Առաքել վարդապետի ՌՃԺԹ»): Իր ժամանակակիցների վկայությամբ՝ բավական անուն ստացած, անշուշտ իր ուսման կամ հմտության համար. «Ստեփանոս Լեհացի իր մեկ թարգմանության (Դիոնիսիոսի Արիսպագվոյն գրոցը) հիշատակարանի մեջ Էջմիածնի ուսումնարանի վրա խոսելով՝ կգրուցէ—«Չայնո ժամանակաւ բազում էին երևելի վարդապետք (լեջմիածին), քաջաբանք, բանաստեղծք աստուածային գրոց, քաջք գիտունք և հմուտք, յորոց մի է և Առաքել վարդապետն փիլասոսն, որ գծամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց գեղեցիկ յարմար բանիւ դրոշմեալ»

¹ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ ասկս դիպումսնոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԺԴ թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԺԲ թ.», Վաղարշապատ, 1884:

(Զարբն. եր. 172), որի պատճառով նույնիսկ կենդանության ժամանակ հայտնի էր Առաքել պատմագիր անունով:

Այս վկայությունից երևում է, որ Առաքել վարդապետը ժամանակի նշանավորներից մեկն է, շատ անապարհորդաժ Արևելքում և Արևմուտքում, նվիրակ Փիլիպպոս կաթողիկոսի Հունաց աշխարհում, Ասպահան, Ամասիա, Սեբաստիա, Ուոհա, Հալեք:

Առաքելի ծննդյան թիվը հայտնի չէ: 1651 թ. սկսել է գրել իր Պատմությունը Փիլիպպոս կաթողիկոսի հորդորով. նրա մահից հետո դադարել է գրելուց, և այնուհետև Հակոբ կաթողիկոսի հրամանով վերջացրել է 1662 թ.: ՌՃԺԱ=1662 թվին, երբ նա իր Պատմությունը վերջացնում է, հիշում է և (զվ. Ժ), որ ինքը ծերացել է և «Կարի պակասեալ ի զօրութեանց, և մահն եկեալ հանապազօր իմոց աչացս կանգնեալ»: Իսկ հիշատակարանի մեջ (ԺԶ) «այլև դիպեցաւ պատահել ինձ այս գործ, ոչ ի ժամանակս ստոյգ երիտասարդութեան, այլ յողորմելի ծերութեան, վասն զի ծեր էի, նաև լոյծ ցաւագար մարմնով, և ի լուսոյ աչքս պակասեալ և ի պնդութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր. սոյնպէս և յայլոց լամենայն կարողութեանց տկարացեալ, և մահու հրաւերք ամենեքեան հանդէպ աչացս եկեալ կացեալ»:

Պատմագրի անձնական վկայությունն իր ծերության համար ոչ թե նրա գրության

վերջին տարու՝ 1662 թվականի համար պետք է հասկանանք, այլ ավելի՝ Պատմությունը գրելու ամբողջ ընթացքի համար և գուցե նույնիսկ սկզբնավորության ժամանակի համար, որ է ՌԾ=1651: Արդ, եթե ընդունենք իր Պատմության ընթացքի կեսին 1656 թ. նա ծեր է եղել, և ուժից ընկած և աչքի լուսից պակասած, իսկ այդպիսի ծերության համար պետք է ընդունենք առնվազն, որ 60—65 տարեկան է եղել այդ ժամանակ, իսկ 1670 թվին, ուրեմն, 74—79 տարեկան հասակում մեռել է, որ և մի անհավանական թիվ չէ: Ուստի ըստ այնմ նա ծնված կլինի 1591—1596-ին: Այս հաշվով, նա Ծահաբասի առաջին արշավանքի ժամանակ, ՌԾԲ=1603 թվին 7—12 տարեկան պիտի եղած լինի: Եվ այս հարմարվում է խոսքին.— «Ես ինձնի իսկ տեսանելով զաւերս Հայաստան աշխարհին և զնուազիւն մերոյս ազգին, և զշարութիւն մահմեդականաց», իսկ երկրի ավերումը եղել է Ծահաբասի բռնի գաղթից, Չղալօղլու և Ծահաբասի կոիվներից և նոցանից հետո եկած Ջալալոց և սուլի ձեռից, որ տիրել է ՌԾԵ=1606—1609 թվականներին, երբ «եղեն ցիր և ցան ազգն Հայոց և գնացին իրաքանջիր ոք հանդէպ երեսաց իրոց գտանել տեղի կելու և ապրելոյ... Զի յազգէն Հայոց՝ որքան դարիպականք կան յասացեալ գաւառս, յայս ժամանակիս և յայս պատճառէս են գնացեալք» (եր. 65, գլ. Է):

Ուրեմն Հայաստանի ավերումը, ըստ Առաքելի 1603—1609 թթ. լինելով, որ և պատմում է սրտառուչ գրչով (այնուհետև եղած ավերումը մասնակի է և հայրենիքից դրսի համար է պատմում), պետք է ենթադրենք, որ ականատես համարվելու համար այդ դեպքերը (1603—1609) կատարվել են նրա գոնե 7—13 կամ 12—18 տարեկան հասակի ընթացքում, որ համապատասխան է մեր ենթադրած թվականին:

Սակայն այս տարիքը հակասական է թվում, Առաքելն իրեն Փիլիպպոս կաթողիկոսի աշակերտ է անվանում, իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոսի համար գրում է. «Գոյով սորա ի տես տղայութեան չորեքտասան ամաց աւելի կամ պակաս», երբ ութ ամսից հետո սա հանդիպում է Մովսեսին, երբ սա դեռ կաթողիկոս չէր²:

² Կաթողիկոս եղել է 1629 թվին, և Սարգիս պարոն տերը (մեռած ՌԿԹ=1720) հանձնում է սրան քարոզչության ժամանակ: Մովսես քարոզչության է եղնում Սրապիոնի մահից հետո (մեռել է ՌԾԵ=1606), ուրեմն շուրջ 1610— Փիլիպպոս 15-ի մոտ պիտի լինի, որով նա ծնված պիտի լինի 1590-ի մոտերը, ուրեմն Առաքելը հասակակից է Փիլիպպոսին: Այս ասենք անսովոր չէ:

Եթե 1606-ին Փիլիպպոս 15 տարեկան լիներ, ուրեմն նա ծնված պիտի լիներ 1591 թվին և հասակակից Առաքելին: Այս ժամանակի համար մի անսովոր բան չէ հասակակցի մոտ ուսում առնելը, երբ փոքրերն էլ մեծերից ուսում էին առնում: Այլ մանավանդ թե Առաքելն իրեն Փիլիպպոսի աշակերտ է անվանում ըստ «կարգի վարդապետաց, սկսեալ ի Գօշէ Մխիթարայ գաւազանաւ» որ իջանէ լէջմիածնի դասատունն»:

Համենայն դեպս ինչ որ էլ լինի՝ Առաքելն Էջմիածնի դպրոցի վարդապետ է, ուրեմն բավականին մեծ հասակում Էջմիածին եկած և Փիլիպպոս կաթողիկոսից ստացած վարդապետական գավազան: Եվ իբրև Էջմիածնի դպրոցի գիտուն աշակերտ՝ հետաքրքիր է նրա հայացքն ու զարգացումը տեսնել թե որքան է: Ինչպես երևում է, այդ դպրոցը կարողացել է կարճ միջոցում բավական ուսում տալ իր աշակերտներին, թեպետ և գրաբարի ոչ կատարյալ ուսումը, հին գրաբարի, բայց և այնպես գրեթե անխալ պարզ շարադրություն կարողացել է անել և, որ գլխավորն է, իբրև Սիմեոն Զուղայեցու քերականության աշակերտ, լատինացած լեզվին ենթարկվելու տեղը, ավելի հետևել է ժողովրդական պարզ շարադասությանը, կենդանի ժողովրդական ձևերին ու դարձվածներին, չխորշելով, ճշտության ու պարզության համար, նույնիսկ գավառական թուրքերեն բառերից, որ և ոչ թե պատմագրի պակասություն, այլ առավելություն պետք է համարել, զի ամեն պատմություն կամ գրույցների ժողովածու, ինչպես է Առաքելի Պատմությունը, յուր կենդանությունը, գուցե ու երանգը ստանում է միայն ժամանակի կենդանի լեզվով պատմվելովը: Առաքել պատմագիրը, անշուշտ, ոչ շատ անգամ հասկանալով, գեղեցիկ գործադրել է մանավանդ ուրիշների խոսքերը մեջ բերելիս, չխորշելով նույնիսկ զուտ աշխարհաբարից: Բայց նա նույնիսկ այդ հասկանալով է անում, քանի որ թուրքերեն և գավառական բառերի դիմաց հաճախ գրաբար բառեր է դնում փակագծի մեջ: Այս լեզուն լատինացած հայերենով գրողների համար, հարկավ, ինչպես Ոսկանի, որ առաջին տպագրողն է Ամասերդասում, պիտի համարվեր «աղաւաղեալ ի գրչաց անհմտաց և անողայից արանց և քանաստեղծից»:

Սակայն այդ դպրոցը, մյուս կողմից, տվել է ս. Գրոց բավական ծանոթություն և հին սովորությամբ Առաքելն ևս իր գրվածքի մեջ ցույց է տալիս, որ ինքը գիտե սուրբ Գիրքը, թե ս. Գրքի ձևերից օգտվելով և թե, որ ավելի հաճախ է պատահում, խրատական կամ նկարագրական օրինակներ բերելով սուրբ Գրքից:

Եկեղեցու հարազատ զավակ, եկեղեցական ոգվով սնված, առանց աշխարհական գաղափարների մասնակցության: Կրոնասիրության և անարատ բարոյականության հետ՝ ավելի զորեղ է պատմագրի մեջ հայրենասիրության ոգին, որից նրա պատմությունն ավելի շուկն է ստանում, ինչպես է բռնի գաղթի նկարագիրը:

Խորենացու հայրենասիրության ոգին անցել է այդ վարդապետին. Խորենացին այդ «Դասատան» սիրելի դասագիրքը պիտի եղած լինի, որ և Առաքելի մահից 25 տարի հետո իբրև «չքնադավեյ և գեղեցկաշար պատմությունն նախնեաց մերոց», որ Թոմաս Եպիսկոպոս «ընծայե ծաղիկ բերկրութեան ցանկալի ազգին Արամեան»: Խորենացու հայրենասիրությամբ, բայց և առանց Խորենացու ճարտասանության, պարզ ու բնական, Խորենացուց ավելի սրտատույ է ողբում յուր հայրենիքը, որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ որքալ:

Եվ կամ հետևյալ կտորը (43—44), որի մեջ ջողպեցոց՝ բանալիները գետը ձգելն է նկարագրում, որին կարծես ինքն էլ մասնակցում է: Որքան սրտատույ և տխուր իր պարզության մեջ, կարծես ամբողջ վիշտ լինի և, իրավ, արտասուքով գրված, մի բանաստեղծության կենդանի պատկեր է: Եվ ի՞նչպես չմոռնոքվեն, քանի որ նրանք պիտի թողնեին ամենայն բարությամբ լի աշխարհը (Եր. 150), որ «լիութիւն և առատութիւն է», որ եմ «գերեզմանատունը հառգ և նախնեաց նոցա, վանորայք և ուխտատեղիք, որ դամբարանք են սրբոց, և մանաւանդ մեծահանդէս Աթոռն սուրբ Էջմիածին, որ կա սուրբ Աջն Գրիգոր Լուսաորչին, որով օրհնի սուրբ մեռոնն, ուստի գրանցեալ սփոյի յազգս Հայոց յամենայն աշխարհ ուր և իցեն. վասն որոյ ամենայն ազգն Հայոց հնազանդին սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի և կաթողիկոսի նորա՝ որ անդ նստի... Քանզի ի վերայ աջոյն և Էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կան»: Եվ այդ հիշելով ուզում էին գերիները դառնալ հայրենիք: Սակայն անհույս, զի «նոքա երթալով երթային և լային», և «ո՛չ եղև տեսանելի՝ որ ասէ, գալով եկեացեն և ցնծացեն» (32):

Կարծես թե Խորենացու, մեր այդ ամենամեծ հայրենասեր մատենագրի խոսքերն ենք լսում, որ անաչառ կերպով խարազանում է հայ ազգի քաղաքական անհեռատեսությունն ու անմտությունը. «իսկ արբշիռ, և անագործու, և անիմաստ, և անանաբարոյ ազգս Հայոց՝ ոչ ի սկիզբն խորհեցան, և ոչ ի վերջն հայեցան՝ թե՛ զինչ է լինելոց վերջ

գործոյս աշտրիկ»: Մի գործ նրանց դեմ լարված՝ օրինավորության քողի տակ՝ նրանց դեմ կրոնական հալածանք հանելու և դեպի հոգևոր ու ազգային կորուստ տանելու:

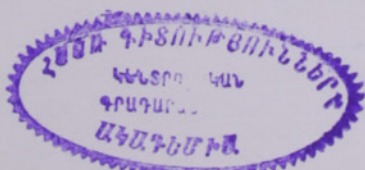
Ժամանակի վիճակն էր այդ. կրոնի պատճառով հայ ազգը հալածվում էր, և կարելի է ասել, որ Առաքելի ամբողջ գրվածքը գրեթե մի համազգային վկայաբանությունն և նահատակությունն է, ինչ որ ընդհանուր ազգին է վերաբերում, բայց և մասնավոր նահատակություններով էլ յի է Առաքելի Պատմությունը (գլ. ԽԴ—ԽԸ), որոնք մի տեսակ հավելված են Առաքելի Պատմության, և կարևոր հավելված՝ ժամանակի վիճակը լավ ըմբռնելու համար: (Ի՛նչ—«Վասն նահատակութեան տէր Անդրեաս քահանային»), որ և ամենից գեղեցիկն է, և նախնի վկայաբանությունների հետ կարող է մրցել:

Սակայն այդ վկայաբանությանց մեջ՝ մեզ պատմագիրը չի տալիս երևակայական կամ առասպելական զարդարյալ պատմություն, այլ մի իրական թշվառ աշխարհի նկարագիր, որի մեջ եթե պատմելու ձևը ժողովրդական պատմողների և մեծ մասամբ ականատեսների բերանից առած լինելով՝ ժողովրդական բնավորություն է ստացել, հիմքը իրական է: Այստեղ մենք տեսնում ենք մոլաների, մահմեդական սուլտանների և մուֆթիների կատաղությունը, թե ինչպես մահմեդականը քրիստոնեին անպատվել կարող է ամեն տեսակ, և քրիստոնյան պետք է լռե, թե չէ նահատակությունը նրա համար պատրաստ է: Ջուր խմելիս կամ լվացվելիս աղբյուրից՝ եթե մահմեդականը գա՛ հայը պիտի հետևնա, եթե չի ուզում նահատակվել: Նույնիսկ լամուկները կարող են նեղել հային, և հայը պետք է լռի, եթե չի ուզում նահատակվել: Բավական է մի հայի համար սուտ ասեն, թե նա ցանկացել է մահմեդական դառնալ, և պիտի դառնա, եթե չի ուզում նահատակվել և այն էլ ինչպես և ինչ չարչարանքներով:

Եվ Առաքելը, ինչպես յուր ժամանակակիցները, իրենց կենդանի հավատքով չէին կարող անտարբեր մնալ այդ ազգայինների բազմաթիվ նահատակությունների առաջ:

Եվ այսպիսով, վկայաբանական պատմությունը գրյալ է մեր հայրերի մտքերը հնուց ի վեր, թե թարգմանությամբ և թե ինքնուրույն հեղինակությամբ, թե օտար և թե մանավանդ հայ վկաների: Այդ տեսակի ընթերցանությունը սիրելի էր ազգին այն ժամանակ, և Առաքելը չէր կարող յուր Պատմության մեջ չառնել այդ պատմությունները, և հենց այդ պատմությունները պետք է նրա ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորու-

³ Մուրացանի վկայք:

թյուն թողնեին, և Առաքելի Պատմությունը մի սիրելի և ժողովրդական հիքր դարձնեին, ինչպես եղել է իրոք:

Ժամանակի ոգին հերոսական էր, որը բռնի գաղթի ժամանակ ծնեցնում էր դուրացիներ և դուրացունհիներ. «Կանայք և տղայք և աղջկունք... իբրև տեսին զհինքանև մատնեալս ի ձեռս անիրաւ մարդադէմ գազանաց, որ վարեն զնոսա ի գերութիւն և պէս պէս աղտեղութեամբ ապականեն զսրբութիւն նոցա... պատէին գերեսս փակեղամբ և ձորձով իրեանց և յամբաւ բարձրութենէն ի յայրէ անտի ի վայր արկանէին զհինքանս և մեռանէին» (Եր. 37):

Այսպես և բազմաթիվ քաջ նահատակներով ավելի ևս զորանում էր ժողովրդի մեջ ազգային եկեղեցու հավատը, ջերմեռանդ փափագանք համբուրելով «զսուրբս», նրանց մարմնի մատուցող եկեղեցիների մեջ դնելով և բոլոր բազմությամբ դիմելով սրբի թաղմանը, մի ազգային մեծ հանդես կատարելով այն տխուր ժամանակին, երբ հայր գրկված էր ամեն հանդեսից ու մի տեղ

խմբվելու հնարավորությունից, թեպետ և մահմեդականներն այդպիսի տխուր հանդեսներ կատարելն անգամ արգելում էին (Եր. 417): Մինչդեռ ազգային միախորությունն այդպիսիների գլխին լույս է իջեցնում, չարաչար պատժում է հավատորացներին, ու միևնույն է՝ ազգուրացներին:

Այսպիսի բաների հավատքով և հասկացողությամբ Առաքել վարդապետը ոչնչով բարձր չէ ռամիկ ու տգետ ժողովրդից: Բայց և այնպես, չնայելով լուր մեծ միամրտությանը, նա լավ կերպով ըմբռնել է ժամանակի ոգին և մանավանդ Ծահաբասի քաղաքականությունը, ձգտումներն ու նպատակը, գործ դրած խորամանկ միջոցները, մինչդեռ իր ժամանակակիցները չեն հասկացել այդ թագավորին, և նա զանազան գրույցների հերոս դարձած, նույնիսկ քրիստոնեասեր է համարվել:

(Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, էջ 442—444, 448, 449—450, 451):

Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ

Առաքել Դավրիժեցին Գրիգոր Կամախեցու և Զաքարիա Քանաքեղացու հետ միասին ԺԷ դարի հալ պատմագրության հայտնի ներկայացուցիչներից է։ Ծն. Ատրպատականի Դավրեժ (Թավրիզ) քաղաքում, հավանաբար ԺԶ դարի վերջերում։ Եղել է Էջմիածնի միաբան և, վարդապետական կարգով, Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի աշակերտը։ Սույն կաթողիկոսի հրամանով 1651 թվականին սկսել է գրել իր Պատմությունը և ավարտել է Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի օրով 1662 թվականին, թեև նրանից հետո էլ դեռ ավելացրել է որոշ գլուխներ ու հատվածներ։ Մեռ. 1670 թվականին Էջմիածնում ու թաղվել այնտեղ։ Առ. Դավրիժեցին ստուգապատում մատենագիր է և իր ժամանակի պատմության համար վստահելի աղբյուր։ Նրա երկը հիմնականում բնագրկում է ԺԷ դարի սկզբից մինչև 60-ական թվականները մասամբ ներառյալ ժամանակաշրջանը՝ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդելով այդ շրջանի քաղաքական դեպքերի, հասարակական երևույթների և ազգային կյանքի մասին (թուրք-պարսկական պատերազմները, ջալալիների շարժումը, սովը, գաղթականությունները, արևմտահայ բուրժուազիայի ներդասակարգային կոիվները, լեհահայ գաղութի դեպքերը, լուսավորության ու գրական վերածնության ճիգերը, ժամանակի հալ հայտնի գործիչները, ևն)։

Առ. Դավրիժեցին ինքն ականատես է եղել շատ դեպքերի և դրա հետ միասին իր շրջագայությունների ընթացքում գրի է առել նաև ականատեսների պատմածները, ինչպես ինքն է ասում. «Ի լուրվ երկիրս և յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր գրուցաց պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլև յայլոց ազանք հարցանելով, և ամենեցունց զասացեալսն գրելով»¹։ Սակայն Առ. Դավրիժեցին ունի մի շարք գլուխներ, որոնք բովանդակությամբ ավելի հին շրջաններ ևս ընդգրկում են. այդպիսիներ են՝ Լ, ԼԱ, ԼԲ, ԼԶ, ԾԱ, ԾԲ, ԾԴ և ԾԵ գլուխները։ Այս գլուխների համար ևս հեղինակն օգտագործել է վստահելի աղբյուրներ. այսպես, օրինակ, Լ գլխում Գրիգոր Լուսավորչի աջի պատմության համար նա բերում է մի շարք հիշատակարաններ. ԼԱ գլխում հալոց կաթողիկոսների գավազանացանկը կազմելիս օգտվել է հին ժամանակագրություններից, կոնդակներից և ձեռագրերի հիշատակարաններից, ևն։ Առ. Դավրիժեցին իր Պատմության մեջ մուծել է նաև ուղղակի ուրիշներից գրի առնված կտորներ. օրինակ՝ ԾԴ գլուխը Հովհաննես Ծարեցու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին»-ն է, իսկ ԾԳ գլխի մի մասը Սարգիս Բերիացու «Վասն ան-

¹ Տպ. Վաղարշապատ, 1896, էջ 670։

ուանց և որպիսութեանց պատուական ա-
կանց»-ն է. ուրիշներից են նաև ԾԵ գլուխը
կազմող անխորագիր ժամանակագրությունն
(սկ. «Ի Հայոց թուականին Ժ. կարգեցա
հինգ հարիւրական») ու «Պատմութիւն անցից
Հրէից ազգին և Սապէթայ անուն ջհտին»-ը:
Առ. Դավիթեցու Պատմութեան առաջին
տպագրությունը լույս է տեսել իր կենդանու-
թեան օրով՝ 1669 թվականին Ամստերդա-
մում: Նրա անունով կան երկու տաղեր ևս:

Ա.—ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. տպ.—Գիրք Պատմութեանց. շարա-
դրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դարե-
ժացոյ: Սակս դիպումաճոց Հայաստանեայց՝
և ևս գաւառին Արարատոյ՝ և մասին Գող-
թան գաւառի, սկսեալ ի թուոյն Հայոց
1054 Էն, մինչև հաւարտ պատմագրութեանս.
այլն ի յիշումն աճեալ մասնաւորաբար, աս-
տի և անտի: Տպագրեալ ցեր տպարանում
սրբոյն Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի գորա-
վարի: Ի հայրապետութեան տեսոն Յակո-
բայ կաթողիկոսի սրբոյ Էջմիածնի: Եւ վե-
րակացութեամբ տեսոն Ոսկանայ Երևանցոյ
բանի սպասատրի: ՅԱմսթէլոդամում: Ներ
թուոջ փրկչին 1669 ին, Յունուարի 1: Իսկ
ըստ Հայոց 1118 ին, Սահմի 29:

650 էջ (19×11.5 սմ): Պատմութեան բնա-
գիրք բաղկացած է «Նախադրութիւն»-ից և
56 գլուխներից, բայց հրատարակիչ Ոսկան
Երևանցին ԾԷ և ԾԸ համարներով ավելաց-
րել է երկու գլուխներ ևս հետևյալ վերնա-
գրերով. «Պատմութիւն կենաց Ոսկանայ
վարդապետի Երևանցոյ տպագրողի գրոյս՝
և այլոց», որը Ոսկան Երևանցու կենսագրու-
թյունն է, և «Յաղագս միութեան և միաու-
րութեան, նոյնք են եթէ զանազանք, արար-
եալ նունոյ Ոսկանայ վարդապետի»: Վեր-
ջում՝ տպագրութեան հիշատակարանը.
«Ընդրիօք և ողորմութեամբ ամենագորին
աստուծոյ շարատպեցեալ յաւարտ ժաման-
եաց մատեան Պատմագրական ցեր թուոջ
փրկչին ՌՈԿԹ (=1669), նամսեանն Մայի-
սի, որոյ ատուրք էին Զ: Իսկ ըստ Հայոց
ՌԾԺԸ, նամսեանն Արեգի, որոյ ատուրք էին
Դ: Սրբագրութեամբ և րնչիւք Ոսկանի վար-
դապետի Երևանցոյ ի տպարանի սրբոյ Էջ-
միածնի և սրբոյ Սարգսի, ի հայրապետու-
թեան տեսոն Յակոբու Հայոց կաթողիկոսի:
Ներ քաղաքում հոյակապում Ամստերդա-
մում» ևն: Բնագրի սրբագրութեան մասին
Ոսկանի կենսագրութեան մեջ գրված է, որ
նա «նաև զպատմագիրս նոր՝ զարարեալն
յԱռաքելայոյ վարդապետէ, զորս ո՛չ միայն
տպագրեաց, այլև սրբագրեալ ողղեաց
ըստ քերականութեան արիեստի, զաղասա-

ղեալն ի գրչաց անհմտաց, և անուպայից ա-
րանց և բանաստեղծից» (էջ 637—638):

Այլ տպագրություն.—Պատմութիւն Առա-
քել վարդապետի Դարիժեցոյ: Սակս դիպ-
ումաճոց Հայաստանեայց և գաւառին Արա-
րատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ
ի ՌԾԴ թուականին Հայոց մինչ ի ՌԾԺԲ թ.:
Ըստ ձեռագիր օրինակին արտագրելոյ ծա-
խիւք և հսկողութեամբ հեղինակին: Տպեալ
հրամանա Սինդի Ս. Էջմիածնի: Ի Վա-
ղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողի-
կէ Էջմիածնի, 1884—ՌՅԼԳ:

Բ+524 էջ (25×18 սմ): Հրատարակվել է
Էջմ. Մատ. № 1714 ձեռ. օրինակի հիման
վրա, ընդօրինակված՝ 1663 թ. Աթանաս
դպրի ձեռքով, համեմատությամբ նույն
Մատ. № 1713 ձեռ. օրինակի, որն ընդօրի-
նակված է 1666 թ. Ավետիս երեցի ձեռքով,
և Ոսկան Երևանցու հրատարակության: Այս
հրատարակության մեջ չկան Ոսկանի հա-
վելվածները. դրա փոխարեն ԾԵ և ԾԶ
գլուխների միջև կա չհամարակալված մի
նոր գլուխ՝ «Պատմութիւն անցից Հրէից ազ-
գին, և Սապէթայ անուն ջհտին» ևն (էջ
503—514)՝ ըստ Ավետիս երեցի օրինակի, և
օգտագործված երկու ձեռագիր օրինակների
գրիչների հիշատակարանները: Հրատարա-
կիչների գեղուցման մեջ տեղեկություն է
տրվում այն մասին, որ հիմք ընդունելով Ա-
թանաս դպրի օրինակը՝ «ի տպագրութիւնս
յայս փոյթ կալաք ուղղել միայն զվրիպակ
գրչին և զտառասխալսն, զսուղ տարբերու-
թիւն յօրինակէն Աւետիք երիցու և զթերու-
թիւնս Ոսկան վարդապետի՝ ցուցանելով ի
ծանօթութեան» (էջ Ա):

Գրախոսություն. Fr. Müller, Wiener
Zeitschrift für die Kunde des Morgenlan-
des, Bd. 11, 1888, S. 259—262, հատերն
թարգմ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1889, էջ 139—
141:

Այլ տպագրություն.—Պատմութիւն Առա-
քել վարդապետի Դարիժեցոյ: Սակս դիպ-
ումաճոց Հայաստանեայց և գաւառին Արա-
րատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի
ՌԾԱ թուականին Հայոց մինչ ի ՌԾԺԱ թ.:
Երրորդ տպագրութիւն: Վաղարշապատ,
տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի,
1896—ՌՅԼԵ:

ԺԴ+711 էջ (25×16 սմ): Արտատպվել է
նախորդ հրատարակությունից: Հրատարա-
կիչ Ղ. սարկավազը խոստելով նախորդ՝
1884 թվի հրատարակության մասին, նշում
է. «Այս հրատարակութեան ժամանակ հրա-
տարակիչը ձեռագրի քերականական ձևերը
և ոճերը փոփոխել է ըստ իր հասկացողու-
թեան. այդ պատճառով Ա. [=№1714] ձե-
ռագիրը նոյնութեամբ ընծայելու, այսինքն
քերականական ձևերը, դարձումաճքները և

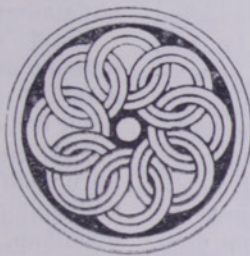
բառերը վերականգնած լինելու համար համեմատեցինք ամբողջ ձեռագիրն այս Գ. հրատարակության հետ և այդ տարբերությունները մանրամասն նշանակեցինք գրքիս վերջում» (էջ Ժ): Հատորի վերջում գտնվում է ընդարձակ ցանկը՝ «Առաքել վարդապետի Պատմության գրչագիր օրինակի (Աթանաս դպրի № 1714) և տպագիր օրինակի (Վաղարշապատ, 1884 թ.) մէջ եղած մանրամասն տարբերությունները» (էջ 695—711): Հատորն ունի նաև «Ցանկ յատուկ անուանց» (էջ 675—694):

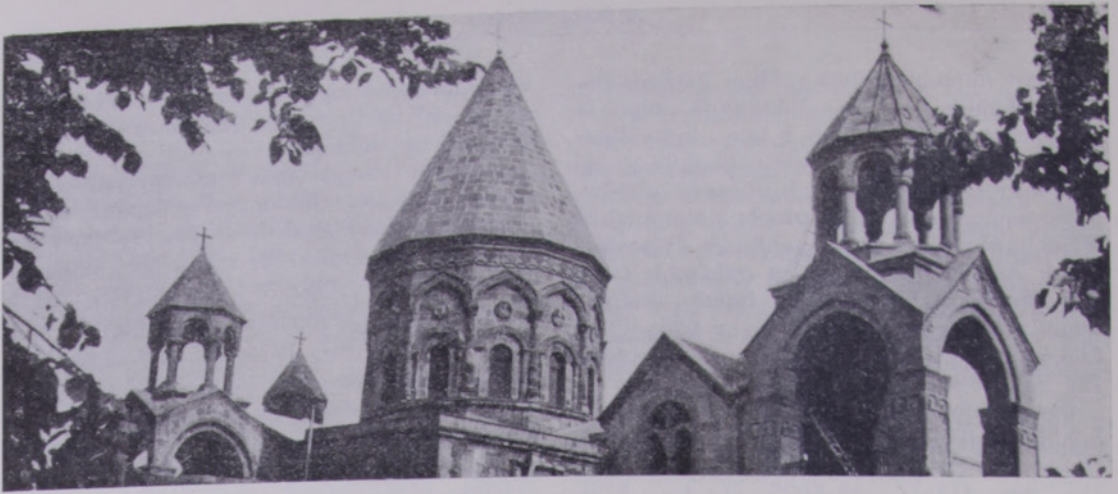
Առ. Դավրիժեցու Պատմության ձեռագիր օրինակներից ծանոթ են Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1773 (էջ 3ա—437ա), № 1772 (էջ 3ա—418ա), № 5025 (էջ 1ա—378բ, վերջից թերի) և № 7296 (էջ 1ա—393բ, վերջից թերի), որոնցից №№ 1773 և 1772 օրինակները 1884 և 1896 թթ. տպագրությունների համար օգտագործվածներն են (նախկին էջմ. Մատ. № 1714 և № 1713): Նրանցից դուրս կան նաև նույն մատ. № 4998 (էջ 136բ—405ա) օրինակը, որ 1669 թ. ամատերդանյան հրատարակությունից է ընդօրինակված, և № 5959 (էջ 95ա—103բ) օրինակը, որ միայն հատվածներ է պարունակում: Մի օրինակ ունի նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 137=616 № 83 (էջ 1ա—428ա): Բնագրաբանական տեսակետից նշելի է, որ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերի շարքում 5081 համարի տակ գրություն է մական Երևանցու 1669 թ. հրատարակությունից մի օրինակ, որի թերթերին կպցված թերթիկների վրա նշանակված են

մի ձեռագրի տարբերություններն ու հավելվածները՝ մի նոր տպագրություն պատրաստելու նպատակով:

Առաքել Դավրիժեցու Պատմության ֆրանսերեն լրիվ թարգմանությունը ծանոթագրություններով՝ „Livre d'histoires, composé par le vartabied Arakel de Touriz“, հետևյալ ծողովածուի մեջ. M. Brosset (հրատ.), „Collection d'historiens arméniens“, t. I, St.—Petersbourg, 1874, p. 267—608. Առ. Դավրիժեցու ԾԵ գլխի ֆրանսերեն թարգմանությունը առանձին, ավելի ընդարձակ ծանոթագրություններով, տես M. Brosset, „Des historiens arméniens des XVIIe et XVIIIe siècles: Arakel de Tauriz, Registre chronologique“, St.—Petersbourg, 1873, p. 22—60. Վրաց պատմության վերաբերող որոշ հատվածների ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ „Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, traduite du géorgien par M. Brosset“, IIe partie, 1re livraison, St.—Petersbourg, 1856, p. 421—445. „Extraits de l'Histoire d'Arakel de Tauriz, relatifs aux règnes de Suimon Ier et de Giorgi X“, ԾԳ գլխի ռուսերեն թարգմանությունը տես К. П. Патканов, „Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII веке“, С.-Петербург, 1873.

(Հայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, էջ 1144—1148, 1151—1152):

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՅԱՂԱԳԱՆ ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒՍԱԿԱՌՈՅՑ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

«Ի վերայ Աջոյն և Էջմիածնի ամենայն
ազգն հայոց կապեալ կան»:

ԱՌԱՔԵԼ ԳԱՎՐԻԺԵՑԻ

Հայրապետական սրբատառ կոնդակի հրահանգով մայիս ամսվա մեջ ոգեկոչվեց անունն ու գործը և հիշատակը Մայր Աթոռի միաբան, հայրենասեր պատմագիր ու «վիպասան» Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու, նրա մահվան 300-ամյակի առիթով (1670—1970):

Դավրիժեցին Ժէ դարի Մայր Աթոռի «Երեւելի, քաջ գիտուն և հմուտ», հավատալի ու լուսամիտ վարդապետներից մեկն էր, որը «յողորմելի ծերութեան» հասակում, «ցաւագար մարմնով», 1651—1662 թվականներին, Երևանի ա. Կաթողիկէ եկեղեցու հովանու տակ, Տ. Փիլիպպոս Աղբակեցի և ապա Տ. Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսների օրհնությամբ և թելադրությամբ, գրի է առել իր պատմությունը, «կսկծալի մորմոքմամբ սրբտի, տեսանելով զաւերս Հայաստան աշխարհին, զնուագիլն մերոյս ազգին և զսարսալիս մահմետականաց, զպակասիլն եկեղեցական կարգաց, զաւերն բարձրագան և քրիստոսաբնակ Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի, այլ և զնոցին նորոգութիւն և այլ բանքս

պատմութեանց ի գիրս, յիշատակի, ի գիտութիւն յապալ եկելոց»¹:

Դավրիժեցու պատմությունը, որ բովանդակում է 60 տարվա մի շրջան, 1602—1662, «մի համագգային վկայաբանություն և նահատակություն է»², և միաժամանակ ա. Էջմիածնի խոստումնալից ու խանդավառ վերածննդյան ու հալ կյանքի մտավոր վերակենդանության օրհներգությունը:

Սույն հոդվածի վերնագիրը՝ **Էջմիածնի լուսակառույց սուրբ Աթոռի նորոգության մասին**, վերցվել է Դավրիժեցու պատմության ԻԴ գլխի վերտառությունից³:

1441 թվականին հայրապետական Աթոռի իր պատմական բնիկ վայրը՝ ա. Էջմիածին փոխադրվելուց հետո, 1460—1620 թվականները, հանդիսացան մեր եկեղեցու

¹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ. Վաղարշապատ, 1896, էջ 667—669:

² Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 449:

³ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 284—313:

պատմության ամենամուսուլ և անկյալ շրջանները, մեր երկրում տիրող քաղաքական, տնտեսական դաժան պայմանների բերումով:

Այդ ժամանակահատվածում մեր եկեղեցին և ժողովուրդը դառնորեն հեծում էին պարսկական և օսմանյան մահմեդական ծանր լծի տակ: Մեր երկիրը թատերաբեմ էր հանդիսացել երկու մրցակից պետությունների միջև հաճախակի մղված ավերիչ պատերազմների, որոնց ընթացքում ավերակ էին դարձել մեր շեն քաղաքներն ու ավանները, ամալացել՝ հայ մշակույթի պայծառ և հույակապ կենտրոնները՝ վանքերը, կողոպտվել՝ փարթամ եկեղեցիները և գերեվարվել՝ հայ ժողովուրդը: Այդ ծանր, ողբերգական տարիներին Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը հավասարապես բաժանում էր իր հարազատ ժողովրդի ցավն ու տառապանքը. Էջմիածինը նույնպես կողոպտվում է, քանդվում և անշքանում:

Աղետն ու անկումը իրենց գազաթանկե տին են հասնում շահաբաշյան բռնազաղթի հետևանքով 1603—1620 թվականներին: «Այս վերջին ավերումները վերջին հարվածն է տալիս հայոց հին քաղաքակրթության, որ արդեն նվազած էր շատ»⁴:

Բայց այս անգամ էլ հայ եկեղեցին և մեր ժողովուրդը իրենց հոգում գտնում են կենսունակության և կենդանության անթելված, անապատ ուժեր ու ոտքի են կանգնում՝ նոր հատաչիմության գաղափարով տոգորված:

ԺԷ դարի 20-ական թվականներին էլ սկիզբ է առնում հայոց աշխարհի՝ ս. Էջմիածնի հովանու և օրհնության ներքո, եկեղեցական, հոգևոր, մշակութային ու հայրենասիրական վերակենդանության խոստումնալից ժամանակաշրջանը, մեծ լուսավորիչ վարդապետների արտագին ջանքերով:

Դավրիժեցին, ժամանակակից և ականավոր պատմիչը, դառնությամբ է հաստատում այդ ժամանակի հոգևորականության կյանքում տիրող տխուր ու անկյալ բարքերը, տգիտությունը, հոգևոր, մտավոր անկումը, որպես հետևանք ժամանակի օտար բռնակալությունների ծանր քաղաքական և տրեստական ճնշման:

Հոգևորականներից շատերը և հասարակ ժողովուրդը «ոչ զգիրս գիտեին և զգործին գրոց», որովհետև ընդհանրապես «տգիտությամբ խուսանացեալ և կորդացեալ էր ազգս հայոց»⁵:

Եկավ մի պահ, երբ պետք էր, սակայն, ի գին ամեն զոհողության, փրկել հայ եկեղեցին և ժողովրդին ու նաև մեր դարավոր

մշակույթը: Ահա օրվա հրամայականը, որ ծանր մղձավանջի նման ճնշում էր ժամանակի կրթված ու հայրենասեր վանականների մտքերը: Ու հրապարակ իջան տեսիլք ու հավատք ունեցող հոգևորականներ, լուսամիտ ու ժողովրդանվեր հոգիներ՝ վերակենդանացնելու համար նախ հայ եկեղեցին և ապա եկեղեցու միջոցով՝ հայ ժողովրդի հոգևոր, մտավոր կյանքը:

Սույն վերակենդանության հիմնական օջախները հանդիսացան նորից հայ վանքերը, ինչպես եղել էր միշտ անցյալում:

Եվ ահա մեծ թափով սկսվում է որպես ամուր հիմք և խարիսխ վերածնության, հին վանքերի վերանորոգությունը, և նորերի շինությունը: Վանքերը հանդիսանում են հուսալից հենարանները ԺԷ դարի մեր վերադարձին:

Այս մասին Մանուկ Աբեղյանը նշում է. «Վանքերը կենդանանալով՝ կենդանություն և թարմ հոսանք են մտցնում ժողովրդի թրմության մեջ: Զարթնում է նոր ուժով կրոնական ոգին: ...Մեր վանքերը մի անգամ էլ կատարում են իրենց պատմական քաղաքակրթության դերը, որ ունեցել էին Ժ դարում:

Հնի մեռելության մեջ վերածնությունն առաջ են բերում ո՛չ թե Մխիթար Աբբան և Մխիթարյանները»⁶ (ընդգծումը՝ Ա. Հ.), այլ՝ հայ ժողովրդի ծոցից ծնած, նրա վիշտն ու տառապանքը հարազատորեն բաժանած՝ Հայաստանում ապրող ու գործող մի խումբ վանականներ, որպես լուսավորիչներ և վերանորոգիչներ:

«Տառապանքների մրրկած ծովի մեջ ծփացող հայ ժողովուրդը,—նշում է Լեոն,— իր դժբախտ պատմության բերումով, ուրիշ առաջնորդ ու հավատարմատար չունեի, բացի հոգևորականությունից: Թե ինչ նշանակություն ունեի մանավանդ հայոց ընդհանրական Աթոռ Էջմիածինը... Առաքել Դավրիժեցին, անշուշտ, իր ժամանակի ընդհանուր հայկական ազգային դավանանքն է արտահայտում, ասելով. «Քանզի ի վերայ Աջոյն (Լուսաորչի) և Էջմիածնի ամենայն ազգն հայոց կապեալ կայ»: Ուստի և շատ կարևոր է այն հարցը, թե շահաբաշյան սարսափների այս սև տարիներում ինչ էր ներկայացնում հայ հոգևորականությունն իբրև բարոյական ուժ, իբրև անսահման հեղինակության տեր մի առաջնորդ, որ պիտի ազդու դեր ունենար ժողովրդի կրած անհուն տանջանքների մեղմացման մեջ»⁷: (Ընդգրծումը՝ Ա. Հ.):

⁴ Մ. Աբեղյան, նույնը, էջ 438—439:

⁷ Լեո, Հայոց պատմություն, հատոր Գ, Երևան, 1946, էջ 266:

¹ Մ. Աբեղյան, նույնը, էջ 437:

² Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 255:

Այս անգամ ևս հավատալոր ու հայրենանվեր հայ վանականությունը կատարեց իր փրկարար և քաղաքակրթիչ դերը հայ կյանքում:

Ժամանակի լուսավորիչների, վերանորոգիչների մեջ հիշվում են, ըստ Դավրիժեցու.

Սրապիոն վրդ. Եղեսացի, տիեզերալույս վարդապետը. ապա կաթողիկոս, Գրիգոր ԺԳ անունով, որն իր սեփական միջոցներով վճարեց Մայր Աթոռի պարտքը և սկիզբ դրեց նրա «նորոգության» (1601—1603): Դավրիժեցու պատմության Բ և Գ գլուխները նվիրվել են Սրապիոն Եղեսացու կյանքին ու լուսավոր գործունեությանը (Տես նաև Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների քառաբան, հատոր Դ, էջ 680):

Սարգիս եպս. Պարոնտեր-Ամբերդցի⁸.

Կիրակոս քհն. Տրապիզոնցի⁹, որոնք հանդիսացան հիմնադիրները Սյունյաց Անապատի՝ Տաթևի հին վանքի մոտ, «որը եղև սկիզբն շինելոյ և հաստատելոյ անապատաց»:

Գրիգոր Կեսարացի, «այր գիտուն և բանիբուն»¹⁰, «պարկեշտ և սրբակրօն վարուք, պահեցող» մեծ հոգևորականը, ապա պատրիարք Կ. Պոլսի, աշակերտը՝ Սրապիոն Եղեսացու.

Պողոս վրդ. Մոկացի, որը վանական կրթական մեծ գործունեություն ծավալեց Շոողոթի և Աստապատի վանքերում: Դավրիժեցին մի ամբողջ գլուխ է նվիրել նրան, իր պատմության մեջ: Ընկերն ու գաղտնիարակիցը Մովսես Սյունեցու.

Ներսես վրդ. Մոկացի. Ամրտոլու և Հարանց վանքի աշակերտ և ապա հիմնադիրը Լիմ անապատի (Վասպուրական).

Մելքիսեդեկ վրդ. Երևանցի, Վժան գլուհից. աշակերտ Մոկացու: Գործեց Հարանց վանքում, Լիմ անապատում: Երկար ժամանակ էջմիածնի վանքում դասախոսեց քերականություն և փիլիսոփայություն: (Աճառյան, հատոր Գ, էջ 306):

Մովսես վրդ. Սյունեցի, ապա կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևացի անունով, որոնք ըստ Դավրիժեցու հանդիսացան «ԺՀ դարում հիմնադիրներն ու սկզբնավորողները «Անապատի և կրօնատրական կարգաց», «որովք և պատճառ՝ ամենայն բարեկարգութեան վանօրէից և եկեղեցեաց և նոցին բնակողաց»:

Դավրիժեցին իր պատմության մեջ մասնավոր գլուխներ է նվիրել Մայր Աթոռի եր-

կու մեծագործ հայրապետների՝ Մովսես Գ Տաթևացու, Փիլիպպոս Ա Աղբակեցու, ինչպես նաև Սարգիս եպիսկոպոսի, Կիրակոս քահանայի և Պողոս վարդապետ Մոկացու գործունեությանը¹¹:

ԺՀ դարում հայ վերածնության օջախներ հանդիսացան Սյունյաց մեծ Անապատը կամ Հարանց վանքը, Նոր Ջուղայի Ամենավերքիչը, Սաղմոսավանքը և մանավանդ Էջմիածինը, որը որպես մնալուն կենտրոն և հոգևոր վերին գլուխ ղեկավարում և առաջնորդում էր վերանորոգչական լուսավորական այդ մեծ շարժումը: Փակվում է հայ եկեղեցու պատմության սև էջը և սկսվում է լուսավորության շրջանը: Խավար դարերին հաջորդում են գիտության և հատաչիմության դարերը:

ԺՀ դարում, Մայր Աթոռի, հայ եկեղեցու և վանքերի արմատական «նորոգության» գործը, սակայն, սերտորեն կապվում է Մովսես Գ Տաթևացու անվան և գործունեության հետ¹²:

Այդ «նորոգությունը» կամ վերագարթոնքը շարունակվում է Փիլիպպոս Աղբակեցի և Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսների գահակալության տարիներին՝ հասնելով խանդավառ ու մնալուն իրագործումների:

Ստորև ներկայացվում է Մայր Աթոռի երեք մեծ հայրապետների գործունեության համառոտ պատկերը, ըստ Դավրիժեցու, Սիմեոն Երևանցու և Օրմանյան սրբազանի:

ՄՈՎՍԵՍ Գ ՏԱԹԵՎԱՅԻ (1629—1632)

Մովսես Տաթևացին ծնվել է ԺԶ դարի 80-ական թվականներին Սյունյաց աշխարհի Բաղք գավառի Խոտանան գյուղում, այժմ Աճոնան: Նախնական կրթությունը ստացել է Սրապիոն Եղեսացի մեծ վարդապետի և կաթողիկոսի մոտ¹³ և ապա նրա աշակերտ, «ծիր ու գործունյա» Գրիգոր Կեսարացու մոտ:

Եղեսացին վաղ վախճանվելով, Մովսեսի կրթության և դաստիարակության գործը հանձնում է Գրիգոր Կեսարացուն: 15 տարեկան հասակում Մովսեսը կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում Կեսարացուց և ապա նույնպես նրանից է ստանում վարդապետական աստիճանը «մեծ հանդեսով» Կ. Պոլսում, նրա պատրիարքության օրով: Տաթևացին ապա գնում է Երուսաղեմ՝ «յուխտ և

⁸ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների քառաբան, հատոր Գ, էջ 456:

⁹ Նույն տեղ: Նաև Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 249—260:

¹⁰ Հր. Աճառյան, նույնը, հատոր Ա, էջ 624:

¹¹ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, գլ. ԻԱ, ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ, ԻԵ:

¹² Նույնը, գլ. ԻԲ, ԻԶ:

¹³ Մաղ. արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատոր Բ, էջ 2318:

լերկրագոյութիւն տնօրինական տեղեացն», անցնում՝ Եգիպտոս՝ «շրջեալ յամենայն վանօրայս» ուսումնասիրելու համար վանական տիպար կյանքը և, «զկարգաւորութիւն ամենայն իրաց, ժամատեղեաց, սեղանատեղեաց, զգեստուց և խցակցութեան և կրօնական ժուժկալութեան և այլ ամենայն գործոց»¹⁴, հետագայում, «վասն ապագայից ժամանակաց», նույն ձևով վանական կազմակերպութիւն ստեղծելու համար Հայաստանում:

Նայն եկեղեցիս զԱւետարանն Քրիստոսի վնիտ և պաշտօտ քարոզութեամբ վասն փրկութեան աշխարհիս հալոց և ի պաշտառութիւն եկեղեցեաց:

Ժողովուրդը, որ կարիքն ուներ հոգևոր խոսքի, հավատի ու հայրենասիրության քարոզի ու մխիթարության, «խնդրութեամբ արտի» ընդունում էին այդ բոցավառ խոսքերն ու պատգամները և «յօժարութեամբ կատարեին»:

Սյունեցին քարոզելով, մխիթարելով ժո-

Մի մասունք Առաքել վրդ. Դավրիժեցուց (աստղագործ վակաս, XVII դար)

1606 թվականին Մովսես Սյունեցին Երուսաղեմում հանդիպում է ժամանակի Հայաստանից ուխտի եկած երկու մեծ այլ վերանորոգիչների՝ Սաղմոսավանքի առաջնորդ Սարգիս եպս. Պարոնտեր-Ամբերդցուն և Կիրակոս Տրապիզոնցուն, որոնք նույնպես հայ եկեղեցու վերածնությունը արդարորեն կապում էին Հայաստանում կազմակերպված, տիպար վանականության պատրաստության և գործունեության հետ:

Երեք մեծ լուսավորիչները Երուսաղեմում ուխտում են վերադառնալ Հայաստան ու միասիրտ նվիրվել իրենց ժողովրդի հոգևոր ու մտավոր դաստիարակության գործին:

Սաղմոսական և Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանի պատմական վանքերի ուխտագնացություններից վերադառնալով հոգեպես բավարարված և պատրաստ՝ իր մեծ առաքելությանն ու կոչմանը, Մովսես Սյունեցին քայլ առ քայլ թափառում է աշխարհին հալոց, որ խախտվել էր «քարեկարգութիւն ի վերին աշխարհէս հալոց և փոխանակ նորա արձանացեալ և արմատացեալ էր անկարգութիւնն». քարոզում, մխիթարում, պատգամում՝ մեր հոգևոր ու մտավոր զարթոնքի անհրաժեշտությունը, սրափվելու «ի ննչմանէ ծանրութեան, ամենագգաստ արթնութեամբ, հոգեկորոզ գուարթութեամբ» (Գրիգոր Նարեկացի): Դավրիժեցին վկայում է, որ Սյունեցին «անխափան քարոզէր յամեն-

դովրդին, այցելում է Կ. Պոլիս, Տիգրանակերտ, Վան, Դավրիզ, հասնում՝ Սյունյաց աշխարհը, Տաթևի հին վանքի մոտ մեծ Անապատ, կամ Հարանց վանք, որ իրենից առաջ եկել-հաստատվել ու իրենց կրթական-վանական մեծ առաքելությունն էին սկսել 1608 թվականին Սարգիս Պարոնտերն ու Կիրակոս Տրապիզոնցին՝ բազմաթիվ աշակերտներով և վանականներով միաբանություն կազմած:

Դավրիժեցին իր պատմության ԻԱ և ԻԲ գլուխները նվիրել է մեծ Անապատի և նրա վարդապետների գործունեությանը: Դավրիժեցին հարազատորեն ներկայացրել է մեծ Անապատի վանական, առանձնական կյանքը, կրոնավորական կենցաղը, «ծածուկ առաքինությունս», ժամակարգության, աղոթքի և աշխատանքի կարգը, կրոնավորական զգեստի ձևը: «Շատ գորավոր էր ճգնավորական կյանքը... գործնական կյանքն ալ խնամքով մշակված, մանավանդ ուսմամբ ու քարոզությամբ և ժողովուրդի հոգածությամբ, որուն համար նոր ճյուղեր ալ կհաստատեին»: (Օրմանյան, Ազգ. Բ, էջ 2248):

Մեծ Անապատում եռամեծ երեք հոգեվորականները խանդավառորեն նվիրվում են իրենց վերանորոգչական մեծ գործին: Մովսես Սյունեցին երկար տարիներ գործելով Տաթևում, կոչվում է նաև Տաթևացի:

Սյունեցին միաժամանակ, հաճախ ուսումնա-դաստիարակչական գործից բացի, նրվիրվում է նաև ժողովրդական քարոզչության

¹⁴ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 285:

աշխատանքներին: Նա Պողոս Մոկացի վարդապետի հետ, որպես մտերիմ, գաղափարակից ընկեր՝ «իբրև զսուրբ առաքելսն Պետրոս և Պօղոս, լեալք ամուլք հաւատոյ», առաքելաբար, հետիոտն շրջագայում են ողջ աշխարհը հայոց՝ որպես ճշմարիտ սերմնաշաղկեր հավատի, լույսի և գիտության. «քացաններ հավատի, լույսի և գիտության, շինելն լողէին ամենեցուն զճշմարտութիւն, շինելն զեկեղեցիս, կարգէին քահանայս, հաստատէին, ուսուցանէին մանկունս»¹⁵, եկեղեցու և ժողովրդի համար պատրաստում՝ ուսումնասեր և արժանավոր հովիվներ ու մշակներ:

Երկու լուսավորիչների հոգեբուխ քարոզության, քարեկրոն վարքի ու կենցաղավարության և «ուղիղ վարդապետութեան» բարի համբավը տարածվում է ժողովրդի լայն խավերի մեջ:

Ժողովուրդը մեծ հույսեր է կապում երկու վարդապետների վերանորոգչական, քարոզչական գործունեության հետ և քարոջապես ու նյութապես օգնում նրանց եկեղեցաշին, կրթանվեր ձեռնարկների հաջողության համար:

Սյունեցիներ Երևանի ժողովրդի սրտատույ դիմումների վրա, հանձն է առնում տեղի ս. Անանիա առաքյալի անսպառի վանահայրությունը, ժողովրդի ինքնաբերական և քարոջապետական գործունեության վանքը իր հարակից շենքերով, դպրատուն է բացում, միաբանություն է հաստատում, և նրա շինարար գործունեության խանդավառ իրագործումներն իրեն են կապում ողջ հայության սիրտն ու զգացումները: Սյունեցին Երևանի ս. Անանիա վանքին տալիս է «կատարելապես մեծ Անապատի ձևը, կրոնավորական բարեկարգ միաբանություն կազմած»¹⁶:

Սյունեցին Անանիայի վանքում եպիսկոպոս է ձեռնադրվում և, ընդառաջելով նորջողայեցիների բուռն ցանկությանը, մեկնում է Զուղա՝ միախառնելու համար բռնությամբ գաղթեցված հայ ժողովրդի տարագիր բեկորներին, որոնք մաշվում էին հայրենիքի կարոտով և ս. Էջմիածնի սիրով:

«Ազգ և ժողովուրդ մեր խլեալք տեղեաց և անջատեալք ի հայրենի և ի բնիկ ժառանգութեանց, յօրհնեալն յերկրէ, որ լի էր նըշխարօք սրբոց, ոռոգեալ արեամբ վկայից»:
(Դավրիժեցի):

Սյունեցին այցելում է Պարսկաստանի հեռավոր գաղթօջախները, քարոզում, հուսադրում, պիտիում ու միախառնում, որ հիշեն ամենայն քարության լի հայոց աշխարհը և մանավանդ չմոռանան «մեծահանդէս Աթոռն ս. Էջմիածնի»:

Սյունեցին Պարսկաստանում եղած ժամանակ ձեռք է բերում նաև արքունի և պետական բարձրաստիճան պաշտոնատարների վստահությունն ու համակրանքը և 1627 թվականի ամռանը արքունի հրովարտակով «թագաւորական նոմոսի» նշանակվում է ս. Էջմիածնի ավերակ տաճարի փակակալ, լուսարարապետ:

1627 թվականից մինչև 1632 թվականը Մովսես Սյունեցու կյանքն ու գործունեությունը և անխզելիորեն կապվում է Մայր Աթոռի վերանորոգության մեծ ձեռնարկի հետ:

Դավրիժեցին պայծառ լավատեսությամբ, սրտատույ հավատով պատմել է Մայր Աթոռի հոգևոր, մշակութային, վանական-շինարարական վերագարթոնքը, որին մեծ սիրով և սրտատույ անհամբերությամբ սպասում էին բոլոր հայերը¹⁷:

Երկար տարիների տխուր դեպքերից հետո, գրում է պատմիչը, վերջապես աստվածային մասնավոր նախախնամությամբ, որովհետև «աստվածային կամքը քաղցրացել էր» դեպի ս. Էջմիածինն ու հայ ժողովուրդը, և ժամանակի մի խումբ լուսավորիչ, հայրենանվեր ու ժողովրդասեր վարդապետների ջանքերով սկիզբ է առնում վերագարթոնքը: «Շինարարությունն ու վերանորոգությունը» Մայր Աթոռում, սկսվեցին 1627 թվականին, Վարդավաթի պահքի երկուշաբթի:

Մեծ պատմիչը սրտի մորմոքով նախ նրկարագրում է ահավորությունն ու մեծությունը «աւերածութեան եկեղեցեաց և հայրենեաց», և շեշտում, որ ընթերցողը լսել է մեծ «նորոգութեան» մասին, «քայց չգիտես թե ինչպիսին էր ավերածությունը, և դրա համար էլ ստիպված եմ գրել ավերվածության մասին, որով և (այն) ցավն ու կսկիծը, որ ունեին ամբողջ հայ ժողովուրդը և ժամանակի վարդապետները սուրբ Աթոռի մասին... ուր կան սրբերի դամբարաններ, և մանավանդ՝ մեծահանդէս սուրբ Աթոռ Էջմիածինը, ուր գտնվում է Գրիգոր Լուսավորչի սուրբ Աջը, որով օրհնվում է սուրբ մեռոնը և որտեղից գնալով սփռվում է հայ ժողովրդի մեջ ամբողջ աշխարհում՝ ուր էլ լինեն. դրա համար ամբողջ հայ ժողովուրդը հնազանդվում է Էջմիածնի սուրբ Աթոռին և այնտեղ նստած իր կաթողիկոսին... որովհետև ամբողջ հայ ժողովուրդը Աջին և Էջմիածնին է կապված»¹⁸:

Շահ-Աբասի հրամանով 1614 թվականին Մայր տաճարի կառույցից 15 նշանավոր քարեր բռնի հանված ու տարված էին Սպահան, այնտեղ նոր մի Էջմիածին շինելու դիվանի նպատակով:

¹⁵ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 291:

¹⁶ Օրմանյան, նույնը, էջ 2364:

¹⁷ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 667:

¹⁸ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 199:

Տխուր էր շատ Էջմիածնի վիճակը: «Աստվածաբանակ սուրբ Աթոռը ամբողջովին պարպված էր ունեցվածքից և կողոպտված՝ գարդերից. գիրք իսկ չկար, որովհետև այնտեղ ժամասացություն չէր լինում. զգեստ ու շուրջատ չկար, որովհետև ժամերգություն և պատարագ չէր կատարվում. մինչև իսկ Քրիստոսի Իջման տեղը և սուրբ Սեղանը ծածկոց չունեին. չկային կանթեղներ... խրկ-կարկություն չէր արվում, որովհետև խռնկ ու բուրվատ չկար... եկեղեցու սպառնալիքը քարոքանդ եղած՝ գեղունների և սողունների որջ էր դարձել «ծոտովք, ծղովք և այլ գոեխովք» լցված: Դրսի կողմից կաթողիկեի գլուխը, ամբողջ տանիքը և պատերի երեսները քանդված էին... եկեղեցու շուրջը աղբակույթում ու հողը յուր կանգուն բարձրացել էին և ծածկել հիմքերը...» (Դավրիժեցի):

Մովսես Սյունեցին «նորոգության գործը սկսում է Մայր տաճարի ընդարձակ բակի բարեկարգությամբ: «Շուրջանակի բլրացած հողի և մոխրի կույտերը վերացվեցին»։ Քասաղ գետի «հորդ և վարարած ջուրը բերեցին, կապեցին հողի կողմը և շատ մշակների գործի դրեցին, որոնք սկսեցին փորել հողը և տրորել ջրի մեջ. և այսպես անելով, ջուրն առավ տարավ հողը... քիչ օրեր հետո բոլոր կողմերից հողը շուտով վերացավ, ամբողջ տեղը բացվեց, գետից հարթվեց և մնացած քարերը շարվեցին կառույցի պատերին»։

Այս բարեկարգման աշխատանքից հետո շինարար Տաթևացին վանքի շուրջը «լայն ու ընդարձակ պարիսպ» բաշել տվեց, «նրա մեջ կառուցելով ութ բուրգեր: Եվ ապա պարսպից ներս՝ արևմտյան կողմում շինեցին դարպասներ և խցեր «ի բնակություն միաբանից» և տներ՝ «հյուրերի կարիքների համար»։ և ապա հարավային կողմում՝ սեղանատուն, փուռ, տնտեսատուն, շտեմարան: Առանձին խնամքով և հիմնովին վերանորոգվում են Մայր տաճարի տանիքն ու կաթողիկեն, որով տաճարը ստանում է իր նախկին վեհաշուք տեսքը:

Այնուհետև, նյութական շինարարությունից հետո, մեծ վերանորոգիչ հայրապետը մտածում է մայրավանքի հոգևոր, բարոյական և մտավոր կյանքի շինության մասին: Շատ ճիշտ և գեղեցիկ արտահայտությամբ է խոսում Դավրիժեցին Մայր Աթոռում խախտված եկեղեցական կարգ ու կանոնի վերահաստատման մասին. «Օրեցօր նորոգվում, հաստատվում էր սուրբ Աթոռը, քրիստոնեական հավատի ամբողջ կանոնը»։ Տաթևացին վանքը «պայծառացյոց միաբանության և վարդապետության, յարմար և հաստատուն

ժամակարգությամբ, փարթամացյոց եկեղեցին անօթով»¹⁹:

Լուսամիտ հայրապետը դպրոցներ բացեց, ս. Էջմիածինը նորից դարձավ «բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ», որին դիմում էին աշակերտական մեծ խմբեր «ի կողմանց և ի գաւառաց Հայաստան աշխարհի, յորդեալք և դորդեալք, քանզի յԱյրարատեան գաւառին բոխեցին հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ»²⁰:

Տաթևացին «Հովհաննավանքի մեծափառ սուրբ ուխտատեղիում դպրատուն հաստատեց», որ հավաքեց ուսումնաստենչ հայ երեխաներին՝ հայ եկեղեցու ապագա սպասավորության կանչվածներին և «բոլորի ծախսերն ու կարիքները ինքն էր հոգում, իսկ երեխաները խելամտորեն և անխափան եկեղեցական ուսում էին ստանում և Աստվածաշնչին ու իմաստասիրական գրքերին ծանոթանում»:

Լավ կազմակերպված ուսումնա-դաստիարակչական գործը, հայոց հայրապետի անմիջական հովանավորության և ղեկավարության ներքո տվեց իր բարի արդյունքները: Երեկվա անկազմակերպ ուսանողները դարձան եկեղեցու, Մայր Աթոռի, հայ մշակույթի արժանավոր սպասավորներն ու ժառանգորդները:

«Հոգեսեր եկեղեցականությունը աստ ու անդ վանքերու մեջ առանձնացված, կսկսին եկեղեցական բարեկարգության աշխատիլ, ժողովրդի բարոյականը բարձրացնել, ուսում տարածել, դպրոցներ բանալ»²¹:

Հայ եկեղեցու «նորոգության», հոգևորականության դերի և առաքելության բարձրացման ու մեր ժողովրդի հոգևոր, մտավոր ուսավորության ի նպաստ տարված մեծ գործի արդյունավորությունը, այն հավատն ու վրդապանությունը ներշնչեցին ամբողջ հայ ժողովրդի, որ հանձին Մովսես եռամեծ Տաթևացի վարդապետի հայ ժողովուրդը ունի իր ամենամիլիոված և զոհաբերվող յուսավորիչներից մեկին: Ամեն կողմից դիմում էին նրան, որ «Մովսես վարդապետն, սուրբ հայրն մեր, լիցի կաթողիկոս»։ Բովանդակ հայ ժողովուրդը, երևելի ազգայիններ և հոգեվորականներ «գրավոր աղաչանքներով» դիմում էին նրան, ու նախորդ կաթողիկոսների անկարգություններից ձանձրացած և Մովսեսի բարեկարգություններից մխիթարված, և սիրով ու հոժարությամբ, կաթոգին սրտով ցանկանում էին, որ նա լինի կաթո-

¹⁹ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 312:

²⁰ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1962, էջ 107:

²¹ Օրմանյան, նույնը, էջ 2342:

դիկոս, «վասն հաստատության հաատոյ և կարգի եկեղեցեաց» (Դավրիժեցի):

Պաշտոնը, այոթը չէ, որ փառավորում է մարդուն, այլ մարդը՝ իր գործունեությամբ փառավորում է իր Աթոռը: Այդպես էլ եղավ նաև պարագան Մովսես Տաթևացու: Նա բազում անգամներ հրաժարվեց այդ բարձր և պատասխանատու, ծանր պարտականությունից, «իրեն անարժան գտնելով առաքելական աստիճանին», — գրում է Դավրիժեցին. բայց եկավ մի պահ, երբ չկարողացավ մերժել կոչման և ծառայության բարձրագույն ջանքը և ստիպված եղավ «պայծառ ու պանծալի ժառանգորդը բարձրագահ Աթոռին ու Էջմիածնի»:

Մովսես Սյունեցին 1629 թվի հունվարի 13-ին բարձրացավ Լուսավորչի Աթոռը: Նրա կարճատև հայրապետության տարիներին (1629—1632) «սինեցաւ համբաւ ազատութեան և նորոգութեան սրբոյ Աթոռոյն յընդհանուր աշխարհ յազգս հայոց» և երեկվան հուսահատ և անտերունչ հայ արտերը լցվեցին «անպատում ուրախութեամբ»:

Մովսես Գ Տաթևացու վերանորոգչական լուսավորչական արտառույ գործունեությունը ժողովրդի մեջ վերահաստատեց հույսն ու վստահությունը դեպի Մայր Աթոռի դերն ու առաքելությունը, դեպի հայ հոգևորականության ծառայության և կոչման ասպարեզը: Տաթևացին հայրապետական նվիրակների նշանակումով ողջ հայության սիրտը կապեց իր Աթոռին: Պետական ֆերմաներով հաստատեց և ապահովեց վանքապատկան ազգիներն ու կալվածները:

Մովսես Գ Տաթևացու աշակերտներն ու գործակիցները՝ հայոց ողջ աշխարհով մեկ և ժամանակի հայ գաղթօջախներում մտցրին կենդանության շունչ, ծավալեցին եկեղեցաշեն և ժողովրդանվեր մեծ գործունեություն, և «հոգեբուխ քարոզությամբ և բարեկրոն վարքով հաստատում էին Քրիստոսի հավատի և եկեղեցական ավանդության կարգ ու կանոնը, ...եկեղեցիներ էին կառուցում, քահանաներ էին կարգում, կործանում էին ճշմարտության հակառակորդներին, ահա թե ինչո՞ւ ճշմարտությունը գորանալով առաջ էր գնում»: (Դավրիժեցի):

Մեծ վերանորոգիչ վարդապետը շատ կարճ ժամանակով միայն կարողացավ մնալ կաթողիկոսական գահի վրա, բայց այն ծածկեց նոր փառքով և անմոռաց եկեղեցանվեր, արտառույ մեծագործություններով:

Երբ Մովսես Գ Տաթևացին իր աչքերը փակեց 55 տարեկան հասակում, երեք ու կես տարվա զահակալությունից հետո (1629 հունվար 13—1632 մայիս 14), Մայր Աթոռի «նորոգության» և «ազատության» աշխատանքը դրված էր ամուր և մնայուն հիմքե-

րի վրա, և ամենքը լցվել էին «անպատում ուրախութեամբ և ի ձայն ցնծութեան գոհանային զԱստուծոյ»:

Սիմեոն մեծագործ Երևանցի կաթողիկոսն իր «Ջամբո» գրքում Մովսես Գ Տաթևացու մասին գրում է.

«Աստուծոյ նախասահմանութեամբն և Հոգւոյն սրբոյ տուչութեամբն առնու զլուսարարութիւն սրբոյ Աթոռոյս»:

«Սա էր այր հոգեբնկալ, առաքելագարդ և բնակարան շնորհաց Հոգւոյն սրբոյ»:

«Սա որպէս թէ ի նորոյ ի հիմանէ նորոգեաց գտորք Աթոռս, պայծառացոյց հոգեւորական կարգօք և մարմնական պիտոյիք»: Սիմեոն Երևանցին շատ բարձր է գնահատում Տաթևացու շինարարությունն ու վերանորոգությունը. «Այլոց հայրապետացն ո՛չ ոքն եղև երախտաւոր և բարեար սրբոյ Աթոռոյս և Ազգիս մերոյ նման տրիին»²²:

Մովսես Գ Տաթևացու աշակերտներից մեկն այսպես է նկարագրում իր ուսուցիչ մեծ հայրապետին.

«Բարքով՝ պարզ, մտքով՝ ազատական, գեղեցկագիր, և փառապանծ դեմքով, վաշելոյշ, միջին հասակով, ներքին և արտաքին մարդը նրա մեջ պայծառ, կարծես ու Սահակ Պարթևն էր, ըստ ամենայնի կրոնական շրնորհներով և փիլիսոփայական գիտությամբ պայծառ»:

Տաթևացին մահացավ 1632 թվականի մայիսի 14-ին, Երևանում, իր սիրած ու Անանիա անապատում և թաղվեց հասարակաց գերեզմանատանը՝ Երևանում, Կոզեբլիի վրա, ուր գտնվում էր նաև Հովհ. Կոզեռն վարդապետի գերեզմանը, և ուր թաղված էր նաև նրա մեծ ժամանակակիցը՝ Մելքիսեթեյ վրդ. Վժանեցին 1631 թվականին:

Մովսես Գ Տաթևացին, «մեծահաստատ, սրբասնունդ, մաքրակենցաղ, երկայնամիտ և ողորմած»՝ հոգևորական էր, ազդեցիկ՝ «աստուածաշնորհ վարդապետութեամբ» և իր «քաղցր քարոզութեամբ» իրեն էր գրավում հոգիները, «ուղղելով ի ճանապարհս արդարութեան»²³. (Էջ 239):

«Իր կաթողիկոսությամբ հայ եկեղեցվո համար դարագլուխ մը կկազմե», — եզրակացնում է Օրմանյանը, որովհետև «իրոք այ իրմով կիսակփի այն աղետալի և եղկելի շրջանը», որն սկսվեց Հայրապետական Աթոռի Էջմիածին փոխարդվելուց հետո: Օրմանյանը նշում է, որ հայ եկեղեցին «մեծագույն և բացառիկ պատիվը տվավ Մովսես Գ Տաթևացիին, անոր անունը հիշելով հաճա-

²² Սիմեոն Երևանցի, «Ջամբո», Վաղարշապատ, 1874, էջ 21:

²³ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 312:

Հոգեհանգիստ Առաքել վրդ. Դավրիժեցու գերեզմանի վրա

պագոր պատարագի մեջ, եռամեծ հովվաց և հովվապետաց կարգին, և կցելով զայն ուրիշ լուսավոր անունի մը հետ, և զույգ հիշատակելով Գրիգորի և Մովսիսի Տաթևացեացն անունները»²⁴:

ՓԻԼԻԳՊՈՍ Ա ԱՂԲԱԿԵՅԻ
(1633—1655)

Մովսես Գ Տաթևացուն հաջորդում է նրա աշակերտ և գործակից Փիլիպպոս Ա Աղբակեցին:

Դավրիժեցին իր պատմության ին գլուխը նվիրել է Փիլիպպոս Ա Աղբակեցու կյանքին և գործունեությանը, «վասն վարդապետության և կաթողիկոսության տեսուն Փիլիպպոսի, յորում և վասն նորոգության եկեղեցեաց սրբուհի կուսանացն Գալիանեայ և Հոփսիսմեայ»²⁵:

Փիլիպպոս Աղբակեցին ըստ ամենայնի շարունակեց իր մեծ ուսուցչի և նախորդի

«նորոգության» գործը և այն արդյունավորեց ավելի մեծ իրագործումներով:

Դավրիժեցին նշում է, որ Փիլիպպոս Աղբակեցու ջանքերով «քարձրագան Աթոռն Սուրբ Էջմիածին սովաւ առաւել հաստատեցաւ և փարթամացաւ եկեղեցական անօթով, ոսկով և արծաթով և մեծագին զգեստօք, պատուական գրեմօք, վարդապետականօք բազմօք, սոյնպէս և մարմնատօք և սպասիք»²⁶:

Փիլիպպոս Աղբակեցին ծնվել է 1593 թվականին Վասպուրականի Աղբակ գավառի Էրնկան գյուղում: Փոքր հասակից մեծ սեր է ունեցել դեպի վանական կյանքը և 14 տարեկան հասակում դիմել է մեծ Անապատ՝ սովորելու: Սակայն Սարգիս Պարոնտեր եպիսկոպոսը նրան չի ընդունում, «վասն տղայական հասակին և անմօրոք գոյուն»: Ուսումնատենչ պատանին, սակայն, չի հուսահատվում և մեծ Անապատի մերձակայքում ութ ամիսներ «ի մէջ մայրեացն» անցկացնում է իր օրերը, հոգում վառ սեր և երազ՝ ընդունվելու Հարանց մեծ վանքը:

Մեծ Անապատի վանահայր և առաջնորդ Սարգիս Պարոնտեր եպիսկոպոսը, ապա

²⁴ Ժամագիրք, Երուսաղեմ, 1956, էջ 619, նաև Օրմանյան, նույնը, էջ 2421:

²⁵ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 314—345:

²⁶ Նույնը, էջ 342:

խղճահարվելով, 1609 թվականին ընդունում է Փիլիպպոսին, որպես «սու ոռոս աշակերտ», նրա դաստիարակության գործը հանձնում է Մովսես Սյունեցուն:

Փիլիպպոսն այնուհետև իր կյանքն ու գործունեությունն ընդմիշտ կապում է Մովսես Սյունեցու հետ:

Փիլիպպոսը երբ ավարտում է վանական ուսման իր ընթացքը «ճգնողական վարուց և գործոց առաքինության, լրնթերցումն և յուսումն աստուածային գրոց» և հասնում «ի տես երիտասարդության», կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում Մովսես Սյունեցուց: Ապա կատարելագործվելով և խորանալով աստվածաբանական, եկեղեցագիտական և մեկնողական գիտելիքների մեջ, վարդապետական իշխանություն է ստանում նույնպես Մովսես Սյունեցուց:

1630 թվականին Մովսես Սյունեցին, արդեն որպես կաթողիկոս, Փիլիպպոսին եպիսկոպոս է ձեռնադրում:

Փիլիպպոս Աղբակեցին էջմիածնում գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովում կաթողիկոս է ընտրվում և 1633 թվականի հունվարի 13-ին օծվում և հաջորդում իր մեծ ուսուցչին:

«Փիլիպպոսը Մովսեսին հաջորդելով նոր քան մը ընելու չձեռնարկեց, այլ յամենայնի և ըստ ամենայնի ջանաց լրացնել Մովսիսի սկսած՝ բայց արագահաս մահուամբ լրացնել չկրցած ձեռնարկները»²⁷:

Փիլիպպոս Աղբակեցին գահակալեց 22 տարի, 1633—1655 թվականներին և Մայր Աթոռում և հայ եկեղեցու պատմության մեջ թողեց հիշատակության արժանի հոգևոր, կրթական, վանական, վերանորոգչական աշխատանքներ:

«Էր յոյժ տօնասէր, պայծառացնող տօնից, զարդարող եկեղեցեաց» (Դավրիժեցի): Կաթողիկոս անձամբ սիրում էր վանական կյանքը ու ապրում ճգնաժողովական խստակեցությամբ:

Աղբակեցու առաջին գործն է լինում շարունակել և ամբողջացնել Տաթևացու շինարարական աշխատանքները և վերանորոգումներ կատարել: Հատկապես նա Մայր Աթոռում նախկինում եղած և իր ժամանակի թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում ավերված ու քանդված փայտաշեն շենքերը փոխարինում է քարաշեն կառույցներով:

«Արդ ի յԱթոռոջս որքան փայտեայ շինուածք գոյին՝ յառաջմանէ աներեցեալք էին, գամենեսեան շինեաց սա և վերստին նորոգեաց»,—գրում է Սիմեոն Երևանցի²⁸:

Այնուհետև նորոգում է Մայր տաճարի տանիքը, ամբողջ Մայր տաճարը, ամստան կոչված քարաշեն սեղանատունը, վանական խուցերը, «քարի, աղիսով և գեղեցիկ յօրինուածովք», նաև երկու ձիթահանք և կատարում այլ շինարարություններ²⁹:

Աղբակեցին հիմնական վերանորոգություններ է կատարում մանավանդ ս. Հովհիսմիկի և ս. Գայանեի տաճարներում:

Հայ ճարտարապետության չքնաղ գոհարը՝ ս. Հովհիսմիկ տաճարը, լրջորեն վնասված էր և կարիք ուներ արմատական նորոգության: Բայց, գրում է Դավրիժեցին, ս. Գայանե տաճարը ևս քանդված էր. «ստաւել աներեալ» էր: Աղբակեցին հիմնական նորոգություններ կատարեց երկու տաճարների վրա էլ «մեծաիղձ կարօտի, ջանի և քաջում գանձս ծախսելով նորոգեաց գեղեցկաշէն ի հիմանց մինչև ցգագաթն գմբէթին»³⁰:

Երկու վանքերում էլ գոյություն ունենալուց դադարել էր միաբանություն, եկեղեցական պաշտամունք: Աղբակեցին տաճարները «նոր ի հիմանց շինեց» և հաստատեց միաբանություն³¹:

Աղբակեցու վանական-նորոգչական աշխատանքները կատարվում են 1652—1653 թվականներին: Նույն տարիներին Աղբակեցին նորոգում է նաև Երևանի ս. Անանիա վանքը՝ իր հարակից շենքերով՝ փայտաշեն վաճառքները փոխարինելով քարաշեն կառույցներով:

Աղբակեցին հատուկ ուշադրություն է դարձնում նաև վանքապատկան այգիներին ու Վաղարշապատի բոլոր արտերը և նաև Արարատյան դաշտը ոռոգելու հարցի վրա: Արագածից բխող ու Ծիրակի դաշտը հոսող հողառատ աղբյուրի ընթացքը շրջել է տալիս դեպի Քասաղ գետ և ապահովում ջրի մեծ քանակ, ոռոգման կարիքների համար:

Աղբակեցին ոռոգման նպատակներով ավելացնել է տալիս նաև Հրազդան գետի ջրի քանակը, խորացնել տալով Սևանա լճից սկիզբ առնող ակունքը, «մեծաւ աշխատութեամբ և դրամածախսութեամբ» (Զամբո, էջ 23):

Աղբակեցու գործունեության անմոռաց հիշատակներից մեկը Սպահան գերի տարված ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջի պատմական վերադարձն էր Մայր Աթոռ:

1614 թվականին Ծախ-Աբասը գերի էր տարել Աջը, էջմիածնի տաճարի 15 նշանավոր քարերի հետ: Աջը գերության մեջ մնաց մինչև 1638 թվականը:

«Մայր Աթոռը,—գրում է Օրմանյանը,—չէր

²⁹ Նույնը, էջ 22:

³⁰ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 326:

³¹ Զամբո, էջ 22:

²⁷ Օրմանյան, նույնը, էջ 2424:

²⁸ Զամբո, էջ 22:

կարող գրկված մնալ իր գլխավոր զարդն ու նվիրական սրբությունն եղող Լուսավորչի Աջն, որ աղբյուրն էր օրհնությանց և կնիքը հայրապետական իշխանության³²։

Ս. Լուսավորչի Աջը Ծախ-Աբասի հրամանով պահ էր դրված Սպահանում՝ խոջա Սաֆարի տանը։ Աղբակեցին գնաց Սպահան և Նոր Ջուղա և բազում դժվարություններով և իր հայրապետական ազդու միջամտություններով, նաև «ստատաձեռն նվերներով» պետական մարդկանց սիրտը շահեց, թագավորական հրամանով կարողացավ ազատել Աջը, այցելեց հայրենագուրկ իր գաղթական հոգևոր գավակներին, միախառնեց, սփռեց։

Մեծ հանդեսով 1638 թվականի սեպտեմբերին, 26-ամյա գերեզարկությունից հետո, ս. Լուսավորչի Աջը վերադարձավ Մայր Աթոռ, ի մեծ ուրախություն հայ ժողովրդի. «Եղև անպատում ուրախություն ամենայն Հայոց»,—գրում է Դավրիժեցին, և կատարվում է համաժողովրդական տոն և ցնծություն։

Աջի հետ Մայր Աթոռ են վերադարձվում նաև 1614 թվականին Էջմիածնի Մայր տաճարից տարված 15 քարերը³³։

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջի վերադարձը Մայր Աթոռ, մեծացնում է վստահությունն ու խորացնում հարգանքը դեպի Փրկիպոս կաթողիկոսի աճձն ու գործունեությունը, և բոլոր սրտերը կապվում են սիրով ու պաշտամունքով դեպի Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը։

Աղբակեցին զբաղվում է նաև կրթական գործով։ Մովսես Տաթևացու օրով Հովհաննավանքում բացված դպրատունը նա նպատակահարմար է գտնում տեղափոխել Էջմիածին՝ իր անմիջական հսկողության և դեկավարության ներքո առնելու համար։

Աղբակեցու օրով Էջմիածնի դպրանոցը ապրում է իր փայլուն շրջաններից մեկը։ Նա կազմում է կայուն ուսումնական ծրագիր ու պլան, հրավիրում է նշանավոր ու գիտական հայ վարդապետներին որպես ուսուցիչ. Էջմիածնի դպրոցի տեսուչ է նշանակում ժամանակի նշանավոր գիտնական Սիմեոն Ջուղայեցի վրդ.-ին, Մելքիսեթել Վժանեցու տաղանդավոր աշակերտին։ Աղբակեցու քրիստոնեական և կրթական լայնախոհության պայծառ վկայությունն այն փաստն է, որ նա Էջմիածնի դպրանոցի համար հրավիրում է նաև կաթողիկ հ. Պողոս Բիրումալուն՝ դոմինիկյան կրոնավորին, որպես «ուսուցիչ օտար լեզվաց և իմաստասիրական գիտությանց»³⁴, թեև Բիրումալին չարդարացրե՞լ լուսամիտ և ազատամիտ հայոց հայրապետի

կրթական հույսերը։ Բիրումալին Էջմիածնի դպրեվանքում ավելի շատ զբաղվում էր կաթողիկ պրոպագանդայով, քան աշակերտության գիտելիքներ ջամբելով. «Հայոց ծխական և վարդապետական գիրքերը ուսումնասիրելով անոնց մեջեն իր մտքին հարմար վկայություններ կհավաքեր, որպեսզի հայոց եկեղեցին քաղկեդոնական և հոռովմետաղական ցուցնե»³⁵։

Աղբակեցին Մայր Աթոռից դուրս զբաղվում է նաև արևմտահայության, Կ. Պոլսի և լեհահայերի ազգային-եկեղեցական գործերով, ինչպես նաև Մայր Աթոռի և Սսի կաթողիկոսության հարաբերությունների հարցով։

Այս նպատակով նա 1651 թվականին այցելության է մեկնում Երուսաղեմ, Կ. Պոլիս, տեղապահ նշանակելով Հակոբ Ջուղայեցի եպիսկոպոսին։

Աղբակեցին ամեն տեղ, որպես ընդհանրական հայրապետ և ս. Էջմիածնի մեծ վերանորոգիչ, արժանանում է բացառիկ հարգանքի և սրտագին ընդունելության։

Հայոց հայրապետը երբ հասնում է Կարին, օսմանյան իշխանությունները ոչ միայն հոգում են հայոց հայրապետի և նրա շքախմբի անդամների ուղևորության ճանապարհաձախերը, այլև կաթողիկոսի կյանքի պահովության համար՝ բարձրատիճան մի պաշտոնյա «թագաւորական ծառայ ի դրանէ թագաւորին» նշանակում են որպես պահապան, որը երկու տարի ուղեկցում է հայոց հայրապետին, որպեսզի ամեն տեղ նրան ընծայվի պատշաճ հարգանք ու խնամք։

Արևմտյան Հայաստան կատարած իր ուղևորության ժամանակ Աղբակեցին նախ ուխտի է գնում Երուսաղեմ՝ Ս. Հակոբյանց վանքը, մեծ խմբով «վարդապետօք, եպիսկոպոսօք, քահանայիք և ապաստորօք»։

Այս ուղևորության ժամանակ, որպես բարտողար, Աղբակեցուն է ընկերանում նաև Առաքել վրդ. Դավրիժեցին։

Աղբակեցին չորս ամիս մնաց Երուսաղեմում, վայելեց Աստվածատուր պատրիարքի և միաբանության սերն ու Երուսաղեմի քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի հարգանքը։ Ինքն էլ հիշատակներ թողեց Ս. Հակոբյանց վանքում, այն՝ Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարի հատակին սալարկը «գեղեցիկ յօրինուածքով և նկարակերտ յարմարութեամբ, երանգ երանգ վիմօք»³⁶։

1651 թվականի մայիսին Աղբակեցին Երուսաղեմում գումարում է մի ժողով՝ եկեղեցական մի շարք ցավոտ խնդիրների շուրջը

³² Օրմանյան, Գույնը, էջ 2434։

³³ Ջամբո, էջ 22։

³⁴ Օրմանյան, Գույնը, էջ 2438։

³⁵ Օրմանյան, Գույնը, էջ 2438։

³⁶ Առ. Դավրիժեցի, Գույնը, էջ 331։

մտածելու և համաձայնության գալու: Ժողովին մասնակցում են Սսի Տ. Ներսես Սեբաստացի կաթողիկոսը, Երուսաղեմի Աստվածատուր Տարոնացի պատրիարքը, ութ եպիսկոպոսներ, 18 վարդապետներ, 35 աբեղաներ, 60 քահանաներ և բազում այլ իշխաններ՝ շուրջ 1000 հոգի:

Ժողովում սահմանվում են 13 կանոններ, որոնցով երկու Աթոռների միջև սեր և միաբանություն հաստատելուց հետո, վերջնականորեն սահմանագծվում են Մայր Աթոռի ընդհանրական Հայրապետության և Սսի տեղական, մասնավոր կաթողիկոսության վարչական իրավասության սահմանները Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում, մեր եկեղեցական կանոնների լույսի ներքո:

Երուսաղեմի ժողովում սահմանված սերն ու միաբանությունը դառնում են կանոն Մայր Աթոռի և մեր նվիրապետական մյուս Աթոռների հետագա հարաբերությունների համար, թեև մերթ ընդ մերթ Սսի կաթողիկոսները հետագայում էլ փորձում են ոտնձգություններ անել այս կանոնի դեմ:

Փիլիպպոս Աղբակեցին Երուսաղեմից անցնում է Կ. Պոլիս: Պատրիարքարանը ընկել էր ծանր պարտքերի ներքո: Պատակովել էր նաև ժողովուրդը: Աղբակեցին իր բարձր հեղինակությամբ կարողանում է մեղմել կրքերը, հանգանակությամբ վճարել պարտքերը, քարոզում բոլորին սեր և համերաշխություն և ամրապնդում հայ եկեղեցու միասնությունն ու միությունը Մայր Աթոռի շուրջ և 1653 թվականի ամռանը վերադառնում Մայր Աթոռ:

Աղբակեցին Էջմիածին էր վերադառնում լավատես, նաև Մայր Աթոռի հետագա շինարարությունների համար նյութական մեծ միջոցների բարիքներով:

1654 թվականին, երբ արդեն ավարտվել էին ա. Հոփսիմե և ս. Գալանե տաճարների վերանորոգչական աշխատանքները, Աղբակեցին ձեռնամուխ է լինում իր վաղուց փափայած գործին՝ հայ ճարտարապետության չքնաղ գարդ Մայր տաճարի մեծ զանգակատան շինությանը, իշխանաւան նվիրատվությամբ կ. պոլսեցի Անտոն Զեյեպի:

1654 թվականին, բուն Բարեկենդանի օրը, Աղբակեցին խանդավառ մթնոլորտում կատարում է զանգակատան հիմնարկերը՝ հակառակ Երևանի Մահմադ Դուլի խանի արգելքին:

Շինարարությունը շարունակվում էր նաև 1655 թվականին. «Բարձրագույն շենքն, մինչև կապեօան ներքին կամարքն» (Դավրիժեզի): Աղբակեցին անհամբեր սպասում էր զանգակատան շինության ավարտին: Բազ մեծ հայրապետին վիճակված չէր տեսնել «սառմանալի արուեստի, յոքնագան նկարակեր-

տութեամբ քանդակեալ ի վէմս» իր վերջին մեծագործության ավարտը:

Աղբակեցին 1655 թվականի մեծ պահքին, Դատավորաց կիրակիին, 63 տարեկան հասակում վախճանվում է և թաղվում ա. Հոփսիմե տաճարում, աջակողմյան դասի մեջ:

Դավրիժեցին իր պատմության մեջ, ամփոփելով Փիլիպպոս Աղբակեցու արդյունալի կյանքի և բեղմնավոր գործունեության նկարագիրը, եզրակացնում է: Աղբակեցին «էր այր կարի խորհրդական, հանճարեղ, աշխարհաշէն և արդիւնարար», թե՛ վարդապետության և թե՛ իր կաթողիկոսության տարիներին անդադար և անխափան մեծ գործեր կատարեց, մանավանդ «բարձրագահ ս. Էջմիածնի Աթոռի» համար, հոգևոր, քարոչական տեսակետներից, որովհետև նա «ի գիրս աստուածային սրամիտ էր և նրբաբնին, ի խրատու և ի քարոզս համեղաբան»: Նա մեծ գործ կատարեց նաև Հայոց աշխարհի համար. «Բազմագան կերպի հոգևոր և մարմնաւոր արդեամբ օգտակար լինէր աշխարհին, զի իբրև գեղդ ամուր էր նա», հայոց ազգի համար, «ընդդէմ մահմեդականաց, որք ոչ կարէին ի հարստահարել և ի զգուել զհայս», վասնզի հայ ժողովրդի և եկեղեցու թշնամիները, որոնք «նման էին հզոր լեռների, բոլորն էլ խորտակվեցին և մեջտեղից վերացան, իննեն դրանք եկեղեցական թե աշխարհիկ, օտարներ թե այլազգի փառավոր իշխաններ»³⁷:

«Փիլիպպոսի գործունեությունը տարածվեցավ ամեն նյութերու վրա: Մայր Աթոռին ներքին կարգերը, վանական կանոնները, եկեղեցական ծեսերը, քարոչական կենցաղը, իրմով ստացան իրենց հիմնական վերանորոգումը: Երուսաղեմի Աթոռին պայծառությունը, Կիլիկիո խնդիրին լուծումը, Կ. Պոլսո շփոթությանց հանդարտությունը, Լեհահայոց կնճիոհն վերցվիլը, իր վարչական արդյունքներն եղան: Մայր Աթոռին, մերձավոր վկայություններուն, բազմաթիվ վանքերուն, և վիճակային եկեղեցիներուն շինությունները իրմով քաջալերվեցան և լրացան»³⁸:

«Մեծ եղավ նաև իր համբավն ու ազդեցությունը, և եղած էր արգոյաւոր և մեծաշուք առաջի ամենայն ազանց, Հայոց, Հռոմոց, Վրաց, Օսմանցոց, Պարսից և մեծամեծ իշխանաց, նաեւ թագաւորաց իսկ: Մեծ քարոզիչ եղավ, և բոլոր կյանքին մեջ անխափան վարեց իր վարդապետական կոչումը...»³⁹:

³⁷ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 342:

³⁸ Օրմանյան, նույնը, էջ 2486:

³⁹ Օրմանյան, նույնը, էջ 2486:

Դավրիժեցին իր պատմության մեջ, «Վասն նորոգութեան անուանի վանօրէից և շինութեան բազմաձախ և մեծավայելոյ եկեղեցեաց» գլխում⁴⁰ խոսում է նաև Մովսէս Գ Տաթևացու և Փիլիպպոս Աղբակեցու օրով բազում այլ անվանի վանքերի նորոգության և փառավոր եկեղեցիների շինության մասին, որոնք նույնպես հանդիսացան ամուր կովան ԺԷ դարի մեր հոգևոր, մշակութային վերազարթոնքի:

Սույն հոդվածը չձանրաբեռնելու համար չենք խոսում այդ վանքերը և եկեղեցիները վերանորոգելու աշխատանքների մասին: Հետաքրքրվողները կարող են կարդալ Դավրիժեցու պատմության 346—353 էջերը:

ՀԱԿՈԲ Դ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ (1655—1680)

Դավրիժեցին իր պատմության մեջ առանձին գլուխ չի հատկացրել Փիլիպպոս Աղբակեցու հաջորդ Հակոբ Դ Զուղայեցու կյանքին ու գործունեությանը, ինչպես այդ արել է Մովսէս Գ Տաթևացու և Փիլիպպոս Աղբակեցու համար, թեև իր պատմությունը հասցրել է մինչև 1662 թվականը, երբ արդեն շուրջ յոթ տարի գահակալել էր Զուղայեցին:

Այնուամենայնիվ, Դավրիժեցին երեք պարագաներում հիշատակում է իր պատմության մեջ Հակոբ Զուղայեցու գահակալության առաջին շրջանի դեպքերից հետևյալները. Դարաշամբի ս. Ստեփանոս Նախավրկայի վանքի «խաչանման» եկեղեցու շինությունը «սրբատաշ վիմօք, վերամբարձ կաթողիկէի, գեղեցկաշէն և զանազան արուեստակեալ նկարակերտութեամբ զարդարեալ»⁴¹: Ապա Աղբակեցու սկսած Մարտանարի հույակերտ մեծ զանգակատան շինության ավարտը: Զուղայեցին փիլիպպոսաշէն զանգակատան մեջ կառուցում է նաև ս. Հրէշտակապետաց անուանով մի սեղան: 1658 թվականի սեպտեմբերի 12-ին, Խաչվերացի տոնին, գրում է Դավրիժեցին, մեծ հանդիսությամբ «օրհնեցին» զանգակատան գագաթի խաչը, «քակեցին զիսկալէն», այսինքն՝ շինության ծառայող լաստակառույց կազմածը⁴²:

Այնուհետև, Դավրիժեցին հիշում է, որ ինքը Փիլիպպոս կաթողիկոսի մահից հետո իր պատմությունը գրել և ավարտել է 1662 թվականին Հակոբ Զուղայեցու հրամանով (Դավրիժեցի, էջ 617):

Վերոհիշյալ գործերից բացի, Հակոբ Դ Զուղայեցու անունը սերտորեն կապված է, տարբեր մակարդակի վրա, Մայր Աթոռի

պայծառության ա՛յլ աշխատանքների հետ, ինչպիսիք են՝ հայ տպագրության արվեստի զարգացման ի նպաստ Զուղայեցու թափած ջանքերը, նրա անմիջական հսկողության և թելադրության ներքո հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունը Ամասերդամում, 1666 թվականին, Մայր Աթոռի միաբան Ռսկան վարդապետ Երևանցու ջանքերով, նրա գործունեությունը՝ Կ. Պոլսում, Երուսաղեմում ամրապնդելու համար մեր եկեղեցու ներքին խաղաղությունն ու միասնությունը, պաշարը՝ կաթողիկոսականությունների դեմ և ապա հայ ազատագրական շարժման սկզբնավորությունն ու հովանավորությունը, նրա օրով:

Հակոբ Զուղայեցու գործունեությունը ավելի լայն հորիզոններ էր ընդգրկում և հետապնդում էր նույնքան կարևոր ազգաշեն և եկեղեցանվեր հեռանկարներ:

Հակոբ Դ Զուղայեցին, ըստ ամենայնի, ո՛չ միայն շարունակեց Մովսէս Գ Տաթևացու և Փիլիպպոս Աղբակեցու՝ իր մեծ նախորդների վերանորոգչական, հոգևոր, կրթական, շինարար աշխատանքները, այլ նաև ավելի բարձր մակարդակի վրա նա ծավալեց տարբեր բնույթի եկեղեցաշէն և հայրենանվեր գործունեություն:

Հակոբ Դ Զուղայեցու անունը սերտորեն կապված է Մայր Աթոռի երկու մեծ վերանորոգիչների՝ Մովսէս Գ Տաթևացու և Փիլիպպոս Աղբակեցու գործունեության հետ: Ահա թե ինչու, քաղելով Դավրիժեցու, Սիմեոն Երեմյանցու, Զաքարիա Սարկավագի և Օրմանյանի աղբյուրներից, անհրաժեշտ ենք համարում խոսել համառոտակի նաև Հակոբ Դ Զուղայեցու մասին, ամբողջացնելու համար ԺԷ դարի Մայր Աթոռի «Նորոգութեան» նվիրված երեք հայրապետների գործունեության պատկերը, ըստ Դավրիժեցու:

Զուղայեցին ծնվել է հին Զուղայում 1598 թվականի մարտին: Ծահ-Աբասի բռնազաղթի օրերին եղել է 6—7 տարեկան: Նախնական կրթությունը ստացել է Ամենափրկիչ վանքում և ապա իր ուսումը կատարելագործել Էջմիածնի դպրոցում, մանավանդ Մելքիսեթեկ Վժանեցու և Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցու ձեռքի տակ:

Զուղայեցին իր վարդապետական և եպիսկոպոսական աստիճանը ստանում է Փիլիպպոս Աղբակեցուց, Էջմիածնում, և դառնում նրա գործակիցն ու աջակիցը:

1655 թվականի ապրիլի 8-ին ս. Էջմիածնում գումարված ժողովը Հակոբ Զուղայեցուն ընտրում է կաթողիկոս. «Եւ լաջորդեաց զկնի նորա (Փիլիպպոսի—Ա. Հ.) Սուրբ Էջ-

⁴⁰ Ա. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 346—353:

⁴¹ Առ, Դավրիժեցի, նույնը, էջ 347:

⁴² Նույնը, էջ 342:

միածնի Ջուղայեցի Յակովբ վարդապետն»⁴³:

Ջուղայեցին զահակալում է մինչև 1680 թվականը և Մայր Աթոռը դնում է իր պատմական, հոգևոր, կրթական, հայրենասիրական առաքելության բարձրության վրա:

Ջուղայեցու զահակալության առաջին փայլուն հաջողությունը լինում է Մայր տաճարի զանգակատան շինության ավարտումը, հակառակ Երևանի խանի արգելքին և սպառնալիքին: Սակայն, վկայում է Դավրիժեցին, «Աստուած պահեաց զզանգակատուն և զխանն քակեաց»: Ջուղայեցին իր բարձր հեղինակությամբ, այցելություններով, «չխնայելով նաև ոսկին և արծաթը, հաջողեցավ 1657 հուլիսին, Փիլիպպոսի մահվրեն երկու տարի ետքը, զանգակատունը լրացնելու հրաման ստանալ»⁴⁴:

Այնուհետև Ջուղայեցին անձամբ մեկնում է Պարսկաստան, իր կաթողիկոսության արքունի հրովարտակը բտանում և ձեռք է բերում նաև վանքապատկան գյուղերի արտոնագրեր. «Հառ զմեր գեղջ վեց դնակ մուլքն վերստին սաստիկ հրամանագրովք»⁴⁵:

Մայր Աթոռում ապա նա ծավալում է շիրարարական բեղուն գործունեություն: Զբաղվում է վանքապատկան հողերի և դաշտերի և առհասարակ Վաղարշապատի ոռոգման հարցերով: Վաղարշապատի և Մայր Աթոռի ջրային կարիքների համար կառուցել է տալիս երեք ջրամբար-լճակներ, «ծովակա», ստորերկրյա հորերի ջրերի օգտագործմամբ և ապա ջրաղացներ և «գդինկրա», այսինքն՝ ձալարածեծոց:

Հակոբ Ջուղայեցու հիմնական ծրագիրն էր՝ **հայ ժողովրդի հոգևոր, մտավոր լուսավորությունն ու քաղաքական ազատությունը**:

Այս ուղղությամբ Ջուղայեցու երկրորդ կարևոր գործը եղավ «հայկական տպագրության համար ունեցած հոգածությունը»⁴⁶: Ջուղայեցին մտածում էր տպարան հիմնել Մայր Աթոռում: Սակայն այդ տարիներին մեր երկրում տիրող դաժան պայմաններն արգելք հանդիսացան լուսամիտ կաթողիկոսի ձեռնարկի հաջողությանը:

Հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության մեծ գործը, արդարորեն կապվում է լուսամիտ Հակոբ Դ Ջուղայեցու անվան հետ:

Ոսկան վարդապետ Երևանցին 1666 թվականին Ամստերդամում հայերեն Աստվածաշունչը տպում է «մեծի հրամանի իշխողի և Վեհափառ կաթողիկոսի և պատրիարքի հայ-

կազեանս սեռի... քրիստոսահիմնեցելոյ սրբոյ Էջմիածնի տեառն Յակոբոս»:

Հակոբ Ջուղայեցին, Ոսկան վարդապետի միջոցով, գլուխ է բերում Մայր Աթոռում կազմված «մի ամբողջ հրատարակչական ծրագիր» (Լեո): Ոսկան վարդապետը այդ հրատարակչական ծրագրի համաձայն, Ամստերդամում, ա. Էջմիածնի անվան տպարանում տպում է 39 անուն գիրք, որի մեջ նաև՝ Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու պատմությունը, 1669 թվականին, 650 էջ⁴⁷:

Հակոբ Ջուղայեցու օրով հատկապես մեր ազգային-եկեղեցական կյանքը Սսում, Երուսաղեմում, Կ. Պոլսում և Լեհաստանում պառակտվել էր. հանդես էին եկել անջատողական, կենտրոնախույս ձգտումներ՝ Եդիսաքար Այնթապցու և Սսի Խաչատուր Գ. կաթողիկոսի կողմից. նաև ներքին անկարգություններ, պայքարներ, որոնք տկարացրել էին մեր եկեղեցին և ազատ ասպարեզ բացել՝ կաթողիկական ուղեգրությունների և քարոզության համար: Արգելված էր որևէ հոգեվորականի մուտքը Էջմիածնից Կ. Պոլիս: Արևմտյան Հայաստանում և հատկապես Կ. Պոլսում ազգն ու եկեղեցին տագնապի մեջ էին: Կ. Պոլսի Մարտիրոս Կաֆացի պատրիարքը, «առաջնորդք, իշխանք և ժողովորդ երկրին», Պոլսում ժողով են գումարում և Հակոբ Ջուղայեցուն շտապ հրավիրում Կ. Պոլիս՝ կրքերը խաղաղեցնելու, ազգային-եկեղեցական կյանքում կարգ ու կանոն, ներքին խաղաղություն ու միասնություն վերահաստատելու և «առ ի հոգավ վասն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի»⁴⁸:

1665 թվականի զարկանը Ջուղայեցին ճանապարհվում է Զմյուռնիա, Երուսաղեմ և ապա Կ. Պոլիս և, մինչև 1667 թվականը մնալով այնտեղ, կարողանում է իր հաշտարար ոգով, բարձր հեղինակությամբ, իմաստությամբ և խոհականությամբ լուծել բոլոր հարցերը, վերահաստատել հայ եկեղեցու ծոցում ներքին միասնականությունը, սանձել կաթողիկոսների ուղեգրություններն ու դավադրությունները՝ հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի դեմ, և բոլոր սրտերը համախմբել եկեղեցու շուրջ, ազգային գերագույն շահերի բարձր ըմբռնումով:

Ջուղայեցին Կ. Պոլսում իր առաքինի վարքով ու կենցաղավարությամբ, իր խոհականությամբ գրավում է նաև սուլթանի համակրանքն ու վստահությունը և, Կ. Պոլսում վերականգնելով Մայր Աթոռի հեղինակությունն ու իրավունքները, վերադառնում Մայր Աթոռ:

⁴³ Առ. Դավրիժեցի, նույնը, էջ 345:

⁴⁴ Օրմանյան, նույնը, էջ 2510:

⁴⁵ Զամբո, էջ 24:

⁴⁶ Օրմանյան, նույնը, էջ 2510:

⁴⁷ «Էջմիածին» ամսագիր, 1966, №№ ԺԱ—ԺԲ, էջ 157—158:

⁴⁸ Զամբո, էջ 25:

Հակոբ Զուղայեցու օրոք հայ ժողովուրդը և մեր եկեղեցին հեծում էին պարսկական դաժան լծի ներքո, իրավագուրկ, կեղեքված ու անարգված:

Զուղայեցին մտածում է այդ ծանր օրերին նաև հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրության մասին:

1678 թվականին նա էջմիածնում հրավիրում է խորհրդակցական բնույթի գաղտնի ժողով՝ այդ հարցով զբաղվելու համար:

Ժողովին մասնակցում են վեց բարձրաստիճան հոգևորականներ և վեց իշխաններ կամ մելիքներ:

Շարժման ղեկավարներից մեկն էր նաև ծերունի Պողոս իշխանը, որը թեև ժողովին ներկա չէր, բայց ուղարկել էր որդուն՝ Իսրայել Օրուն, որը հետագայում հանդիսացավ հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեծ գործիչներից մեկը:

Էջմիածնի ժողովը որոշում է՝ Եվրոպա ուղարկել մասնավոր պատվիրակություն՝ Հակոբ Դ Զուղայեցու՝ հայրենասեր կաթողիկոսի գլխավորությամբ և Իսրայել Օրուն ընկերակցությամբ:

1679 թվականի ղեկոնախնդրի պատգամավորությունը մեկնում է Էջմիածնից Կ. Պոլիս, Թիֆլիսի վրայով. «անշուշտ, վրաց իշխաններում հետ ալ տեսակցելով»⁴⁹, և խորհրդակցություն է ունենում Գեորգի XI թագավորի հետ «ազատագրական ծրագրի ուղղությամբ»: (Հայ ժող. պատմ., Երևան, 1951, էջ 291):

Հակոբ Դ Զուղայեցին տեսակցություններ, խորհրդակցություններ է ունենում Կ. Պոլսում, խորհրդապահաբար, կարևոր և հայրենասեր մի շարք եկեղեցական և աշխարհական ազդեցիկ անձնավորությունների հետ, գործնական քայլեր առնելու համար:

Հակոբ Դ Զուղայեցին ութ ամիս մնում է Կ. Պոլսում և որոշում է անցնել Եվրոպա: Բայց այդ չի հաջողվում նրան: Հայոց հայրապետը հիվանդանում է և 82 տարեկան հասակում, 1680 թվականի օգոստոսի 1-ին, մահանում Կ. Պոլսում, թաղվում՝ Բերայի հասարակաց գերեզմանատանը՝ մեծ հուսահատություն պատճառելով հայ ժողովրդին:

Կաթողիկոսի մահից հետո նրան ընկերակցող պատվիրակությունը հուսահատ վերադառնում է Մայր Աթոռ: Միայն Իսրայել Օրին է շարունակում իր անապարհը դեպի Եվրոպա:

Զուղայեցին արդարորեն համարվում է ԺԷ դարի հայ ազատագրական շարժման ռահվիրան:

Օրմանյան սրբազանը հետևյալ ձևով է ամփոփում Հակոբ Դ Զուղայեցու կյանքն ու գործունեությունը:

«Հակոբ Զուղայեցին նախանձահույզ եկեղեցական և նախանձախնդիր հայրապետ մը լինելով հանդերձ, իր մտադրությունը կսկսե՛ր ոչ միայն կրոնական և կրթական բարեկարգությանց վրա, այլ ուշադրություն կդարձնե ազգին ապագային վրա, և անոր կենցաղական և քաղաքական վիճակն ալ իր ջանքերուն առարկա կընե»⁵⁰:

Առաքել վրդ. Դավրիժեցու մահվան 300-ամյակի առթիվ ոգեկոչեցինք հայրենասեր պատմիչի հիշատակը և նրա **պատմության** միջոցով անդրադարձանք նաև Մայր Աթոռի մեծ վերանորոգիչների՝ Մովսես Գ Տաթև-վացի, Փիլիպպոս Աղբակեցի և Հակոբ Զուղայեցի հայրապետների եկեղեցաշեն ու հայրենակներ, հոգևոր, կրթական, դաստիարակչական «արդիւնաբար» գործունեությանը: Նրանք ծանր ու դաժան պայմաններում, նահատակության հասնող զրկանքներով, իրենց անձնուրաց գործունեությամբ, առաքինի և օրինակելի կենցաղով, իրենց հավատով ու նվիրումով, վանական շինարարությամբ, դպրանոցների բացումով, փառավոր և անմոռաց սխրանքի նոր էջեր ավելացրին մեր եկեղեցու և ժողովրդի պատմության մեջ՝ արժանանալով հայ սերունդների երախտագիտությանն ու սիրուն:

Ս. Էջմիածինը ոչ միայն ժամանակագրական «պատմություն» էր Դավրիժեցու և մեր եռամեծ վարդապետների համար, այլև մանավանդ ոգի, խորհուրդ, պատգամ ու ապրում և համազգային սրբավայր, որի լույսին ու խորհրդին մեջ վերածնվում, ամբողջանում և գեղեցկանում է հայ ժողովուրդը որպես եկեղեցի և հոգևոր-բարոյական հավաքականություն:

Այս մտածումների լույսի ներքո ս. Էջմիածինը ոգեղեն վեմն է մեր ազգային գիտակցության և արժանապատվության:

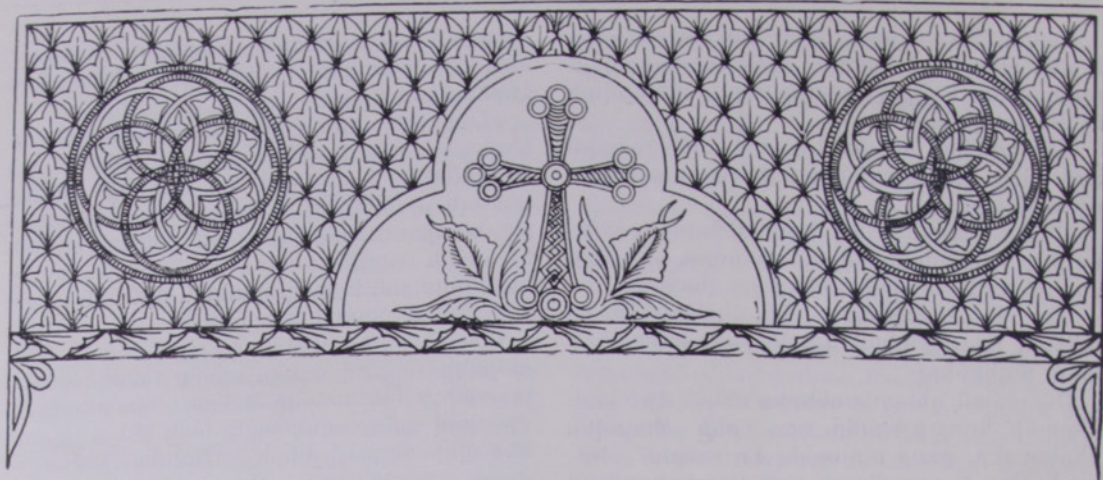
Իզուր չէ, որ անցյալում հայությունը այս իսկ պատճառով անվանվել է նաև **«Էջմիածնա ազգ, Էջմիածնա ժողովուրդ»**: Ահա թե ինչու, Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին իր պատմությունը գրելիս որպես հոգեվոր, ազգային դավանանքի արտահայտություն պատգամում էր արդարորեն և հպարտությամբ:

«Ի վերայ Աշոց և Էջմիածնի ամենայն ազգն հայոց կապեալ կան»:

Այս է սրտագին համոզմունքը ողջ հայ ժողովրդի, երե՛կ, այսօ՛ր և հավիտյա՛ն:

⁴⁹ Օրմանյան, նույնը, էջ 2611;

⁵⁰ Օրմանյան, նույնը, էջ 2619;

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ԴԱՎՐԻԺԵՅԻՈՅ» ԳՐՔԻՑ, ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՄ ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՄԵՐ
ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ԱԶԸ ԵՎ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌԻ ՔԱՐԵՐԸ
ԱՍՊԱՀԱՆ ՏԱՐԱՆ.

Պարսից մեծ թագավոր Ծահ-Աբաս առաջինը մեր հայ ժողովրդին աքսորեց իր բնիկ Հայոց աշխարհից և քչեց Պարսկաստան այն դիտավորությամբ, որ ավերվի Հայոց աշխարհը, և շենանա Պարսկաստանը, [որ] նվազի հայ ժողովուրդը, և բազմանա պարսիկ ժողովուրդը: Եվ որովհետև ինքը՝ Ծահ-Աբասը, զգուշավոր մարդ էր, մշտապես խորհում և մտածում էր, թե ինչպիսի՝ հնարներ գտնի հայ ժողովրդի համար, որ չվերադառնան իրենց երկիրը, այլ մնան Պարսկաստանում: Քանի որ հայ [գաղթականն] երից նրանք, որ ծնվել էին Հայոց աշխարհում, բուռն կերպով ուզում էին գնալ Հայոց երկիրը, դրա համար մի-հար գտնելու նպատակով Ծահ-Աբասը, իր վեհ փառքից խոնարհ կերպով ցած իջնելով, զրուցում էր հայերի հետ՝ ում էլ պատահեր: Եվ շատ անգամ [որպես] պատասխան լսել էր, թե Հայոց աշխարհում բարիքների լիություն և առատություն է և էծանություն, իսկ այստեղ քիչ է և թանկ. և այնտեղ՝ նրանց հայրերի ու

նախահայրերի գերեզմանատները և վանքեր ու ուխտատեղիներ, ուր կան սրբերի դամբարաններ, և մանավանդ՝ մեծահանդես սուրբ Աթոռ Էջմիածինը, ուր գտնվում է Գրիգոր Լուսավորչի սուրբ Աջը, որով օրհնվում է սուրբ մեռուներ [և] որտեղից գնալով փրկվում է հայ ժողովրդի մեջ ամբողջ աշխարհում՝ ուր էլ լինեն. դրա համար ամբողջ հայ ժողովուրդը հնազանդվում է Էջմիածնի սուրբ Աթոռին և այնտեղ նստող իր կաթողիկոսին: Եվ այս բաները ոչ թե տգետներ և աննշան մարդիկ են միայն ասել, այլ նաև նշանավոր [մարդիկ] և գիտուններ: Լսել ենք նաև ոմանցից, թե այս էլ են ասել՝ եթե շահն ուզում է, որ հայ ժողովուրդը Պարսից աշխարհում հաստատուն մնա, նա սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի Աջը պետք է բերի Ասպահան և այնտեղ կառուցի նոր Էջմիածին, որպեսզի մեռուն օրհնել լինի, և այնտեղ նստի կաթողիկոսը, և ապա [միայն] հայ ժողովուրդը կհաստատվի, կմնա, որովհետև ամբողջ հայ ժողովուրդը Աջին և Էջմիածնին է կապված:

Արդ, դարանակալած և խորամանկ օձը, կյանքի, հոգիների, քրիստոնեական հավատի թշնամին, որ հայ ժողովրդի մասին մշտապես տարակուսանքի մեջ էր, նրանցից

լսեց տարակուսանքի ստույգ լուծումը: Անուհետև հաստատապես և անփոփոխելի կերպով մտադրվեց քանդել սուրբ Էջմիածինը և խափանել այնտեղի կաթողիկոսությունը, Լուսավորչի Աջը և Էջմիածնի քարերը բերել Ասպահան և այնտեղ կառուցել նոր Էջմիածին, որ այնտեղ նստի կաթողիկոսը, և այնտեղից սփռվի մեռոնն ամբողջ աշխարհում, որպեսզի այդ ձևով հաշ ժողովուրդը Պարսկաստանում մնա, այլև՝ բոլոր երկրների շահն ու եկամուտը հավաքվի իր քաղաքում և իր ժողովրդի մեջ: Դրա համար Ասպահան քաղաքի մեջ տեղ նշանակելով առանձնացրեց, ուր Էջմիածին էր ուզում կառուցել. և այն տեղը մոտ էր այն այգուն, որ պարսկերեն **Քաղիզիչ** են կոչում, [գրեմբովում էր] այս այգու արևմտյան կողմում, նրա ետևի կողմից նրան կից:

ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԼԻՆԵԼՈՒ ԵՎ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԼՈՒՍԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՒՆՆՈՐՈԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ:

Ապա Մովսես վարդապետը, դուրս գալով Ֆահրապատից մեծ փառքով և անպատում ցնծությամբ ոչ միայն իր, այլ և բոլոր քրիստոնյաների համար, եկավ-հասավ Երևան քաղաքը, սուրբ Էջմիածին և առանց հապաղելու սուրբ Աթոռի նորոգության գործին ձեռնարկեց մեր թվականության 1076 (1627) թվին. Վարդավաթի պահքի երկուշաբթի օրը շինարարությունն ու նորոգությունը սկսեցին:

Արդ, լսել են նորոգության մասին, բայց չգիտես, թե ինչպես էր ավերվածությունը. դրա համար էլ ստիպված եմ գրել ավերվածության մասին, որպեսզի իմանան սուրբ Աթոռի թշվառության մասին, որով և [այն] ցավն ու կսկիծը, որ ունեին ամբողջ հաշ ժողովուրդը և ժամանակի վարդապետները սուրբ Աթոռի մասին. այլև Մովսես վարդապետի և իր աշակերտների աշխատանքների և սուրբ Աթոռի նորոգման համար քրիստոնյաների [արած] նվիրատվությունների և տված ողորմությունների մասին:

Ինչպես Դավիթ մարգարեն է ասում, թե՛ Երուսաղեմը դարձրին ինչպես մրգապահների հյուղակներ, և Եսայի մարգարեն Սիոնի մասին ասում է, թե՛ նման է սեխի այգու մեջ եղած հովանուն, նույն այս կերպով կարելի էր ասել և աստվածաբանակ սուրբ Աթոռի մասին, որովհետև ամբողջովին պարսկված էր ունեցվածքից և կողոպտված գարդերից. գիրք իսկ չկար, որովհետև այնտեղ ժամասացություն և ընթերցում չէր լինում, զգեստ և շուրջատ չկար, որովհետև ժամերգություն և պատարագ չէր արվում. մինչև

իսկ Քրիստոսի իջման տեղը և սուրբ սեղանը ծածկոց չունեին. չկային կանթեղներ, որովհետև լույս չկար, այլ միշտ խավարի մեջ. միայն մի ոմն օտարական մահմեդական անցնող ճանապարհորդների համար ձեթի նրագ էր վառում և դնում բեմի վրա, այն էլ՝ երբեմն-երբեմն, որպեսզի այն տեսնելով իրեն ողորմություն տան: Խնկարկություն չէր արվում, որովհետև խուցկ և բուրվատ չկար: Եկեղեցու սալահատակը քարոքանդ եղած՝ գեոունների և սողունների որջ էր դարձել: Նրա մեծամեծ լուսամուտներն առանց վանդակի էին, որտեղից թռչունները ներս մտնելով՝ եկեղեցին լցնում էին ծեռտով, շուղերով և այլ ապականություններով, որ ամեն օր ստիպյալ մաքրում էինք: Եվ առավոտյան այգաբացին թռչունների ձայնը ժամերգության ձայնը խանգարում էր: Իսկ դրսի կողմից կաթողիկեի գլուխը, ամբողջ տանիքը և պատերի երեսները քանդողոված էին, և քարերը՝ թափված, իսկ պատերի հատակաքարերը՝ փշրված և ծակոտված: Եվ վաղեմի ժամանակներից եկեղեցու շուրջը աղբակույտն ու հողը յոթը կանգուն քարձրացել էին և եկել-ծածկել էին հիմքերը և եկեղեցու դրսի կողմում գտնվող աստիճանները:

Իսկ զարդեր, սպասեղեն և անոթներ եկեղեցին և կամ վանքը չունեին, որովհետև հին ժամանակներից ինչ էլ որ եղել էր, կաթողիկոսները բոլորը վաճառելով և գրավ դնելով վատնել էին, որոնց մեջ էր մեր սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի որդու՝ Արիստակես հայրապետի Աջը, այլև Աղջոց վանքի սուրբ Ստեփաննոսի Աջը, դրանց հետ նաև խաչ, սկիհ, բուրվատ, շուրջատ և էլի ուրիշ բաներ, որ ազատեց Մովսես Վարդապետը:

Եվ երբ Մովսես վարդապետն սկսեց նորոգությունը, շուրջանակի բլրացած հողի և մոխրի համար տարակուսում էին, թե ինչպե՛ս պետք է փորվի-հանվի, բայց որովհետեւ աստվածային կամքը բարեհաճ էր և ձեռնարկված գործը Նրան հաճելի էր, հողի վերացումը դյուրահեշտ եղավ, որովհետև հողը և վարարած գետի ջուրը բերեցին-կապեցին հողի կողմը և շատ մշակների գործի դրեցին, և մշակներն սկսեցին փորել հողը և տորթել ջրի մեջ. և այսպես անելով՝ ջուրն առավ-տարավ հողը, և քարը մնաց: Երբ քիչ օրերի ընթացքում բոլոր կողմերից հողը շուտով վերացավ, ամբողջ տեղը բացվեց, և գետինը հարթվեց, և մնացած քարերը շարվեցին կառույցի պատերին: Եվ ապա գործի ձեռնարկելով շուրջանակի լայն ու ընդարձակ պարիսպ քաշեցին՝ նրա մեջ կառուցելով ութ բուրգեր: Եվ ապա պարսպից ներս, արևմտյան կողմում, շինեցին դարպասներ և տներ՝ իրենց և հյուրերի պետքերի համար:

Եվ օրեցօր նորոգվում, հաստատվում էր սուրբ Աթոռը, որով քրիստոնեական հավատի ամբողջ կարգ ու կանոնը, որովհետև սուրբ Աթոռի նորոգման համբավը հռչակվեց ու տարածվեց ամբողջ աշխարհում՝ Հունաստանում, Պարսկաստանում, Քրդաստանում, Վրաստանում: Եվ բոլորն էլ ուրախանալով ցնծում էին: Մովսես վարդապետն իր աշակերտներից ուղարկում էր քարոզության համար բոլոր կողմերը, որոնք գնալով՝ հոգեբուխ քարոզությանը և քարեկրոն վարքով հաստատում էին Քրիստոսի հավատի և եկեղեցական ավանդության կարգ ու կանոնը, որովհետև ուր էլ որ գնում էին, իրենց վարդապետի նմանողությամբ ճշմարիտ գործեր էին ցույց տալիս. եկեղեցիներ էին կառուցում, քահանաներ էին կարգում և կործանում էին ճշմարտության հակառակորդներին. ահա ինչու ճշմարտությունը գորանալով առաջ էր գնում:

Տեղ Մովսես հոգեկից սուրբ վարդապետը Հոհանավանքի մեծափառ սուրբ ուխտատեղիում դպրատուն հաստատեց, որ հավաքեց շատ երեխաներ և բոլորի ծախսերն ու պետքերը ինքն էր հոգում. և երեխաները խելամտորեն և անխափան եկեղեցական ուսում էին ստանում և Աստվածաշնչին ու իմաստասիրական գրքերին ծանոթանում: Նրանք բոլորն էլ դարձան երկրին պիտանի և օգտակար մարդիկ՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, արեղաներ, քահանաներ: Եվ ամաչացած, խավարի մեջ գտնվող բոլոր վանքերը լցվեցին միաբաններով, արեղաներով և կրոնավորներով, իսկ գյուղերը՝ փորձառու քահանաներով: Դրա համար մեր երկրի բոլոր կողմերում բնակվող ամբողջ հայ ժողովուրդը նախորդ կաթողիկոսների անկարգությունից ձանձրացած և սրա քարեկարգությունից միխթարված՝ սիրով ու հոժարությամբ, կաթոգին սրտով ուզում էին, որ ինքը՝ մեր հայր սուրբը, Մովսես վարդապետը, լինի կաթողիկոս: Վարդապետներ և եպիսկոպոսներ և երևելի մարդիկ գրավոր և աղաչանքներով թախանձում էին բոլոր կողմերից, որ նա հանձն առնի կաթողիկոսական աստիճանը, բայց նա հրաժարվում էր՝ իրեն անարժան գտնելով առաքելական աստիճանին:

ԱՆՎԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԲԱԶՄԱԾԱԽՍ ՈՒ ՄԵԾԱՎԱՅԵԼՈՒՅ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԾԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ.

Ինչպես գարնան ժամանակ հարավի հողմը փչելով բեղմնավորում է երկիրը և առաջ բերում բազմազան ծաղիկների տեսակներ, որոնցով գունագարդվելով վալելու է դառնում երկրի երեսը, նույն այս ձևով էր և այս

երկու կաթողիկոսների՝ Մովսեսի և Փիլիպպոսի ժամանակներում, որովհետև բազմաթիվ վանքեր, անապատներ և եկեղեցիներ կառուցվեցին, որոնցից մեկն է և սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի մեծ և անվանի վանքը, որ գտնվում է Դարաշամքի ձորում:

Այսպես և Եսայի վարդապետը Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրոք սկսեց նորոգել սուրբ Կարապետի վանքը.... Հին եկեղեցու տեղը չորս սյուների վրա սրբատաշ քարերով, բարձրաբերձ կամարներով և կաթողիկեով լայն և ընդարձակ եկեղեցի կառուցեց: Ամբողջ եկեղեցին, նրա հիմքերից մինչև ծայրը, և բոլոր շինությունները շատ աշխատանքով և բազում ծախսերով կատարվեցին, և 1102/1653 թվի հոկտեմբեր ամսի 17-ին օրհնվեց եկեղեցին մեծահանդես նավակատիքով (օծմամբ)՝ ի փառս Աստուծո:

Այսպես և Զաքարիա վարդապետը Փիլիպպոսի օրով ձեռնարկեց նորոգելու Հոհանավանքի եկեղեցիներն ու կառույցները.... և Զաքարիա վարդապետը հավաքեց բազմաթիվ վարպետներ՝ քարհատ, ատաղձագործ, դարբին, և սկսեց նորոգել վանքը. նախ բոլոր տներն ու խուցերը կառուցեց-ավարտեց և ապա եկեղեցիները, բայց շուտափույթ, որովհետև եկեղեցիների նորոգումը երկու տարում ավարտվեց, քանի որ երկրի մեջ (հողի վրա) առատորեն հարստություններ թափեց, որ տալիս էր աշխատողներին: Եվ 1101 (1652) թվին աշխատանքն ավարտեցին և Խաչվերացի տոնին օրհնեցին այն խաչը, որ կաթողիկեի գլխին էր, ու գոհացան Աստուծոց:

Այն ժամանակներում, Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրոք, վերստին կառուցվեց և սուրբ Թադեոս առաքյալի վանքը, որ գտնվում է Արտագ գավառի Մակու գյուղում.... և տաճարի աշխատանքներն ավարտվեցին 1099 (1650) թվին: Տաճարն ավարտելուց հետո Աստուծո հանդեպ [ունեցած] նույն հույսով սկսեցին ժամատունը շինել տաշված քարերով և կրով կացնելով: Եվ սա ավարտվեց 1102 (1653) թվին: Դրանից հետո կառուցեցին սուրբ Կույս Սանդուխտի վկայաբանը և ապա Նահատակ կոչվող եկեղեցին, որ սուրբ Թադեոս առաքյալի նահատակության տեղն է:

Սրանց նման՝ Տեղ Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրոք կառուցվեց սուրբ Գևորգ գորավարի վանքը, որ գտնվում է Մուղնի գյուղում... Այսպես և՛ Ոսկան վարդապետի ձեռքով նորոգվեց մեր մեծ վարդապետ սուրբ Մեսրոպի կառուցած սուրբ Սարգիս գորավարի վանքը, որ է Ուշի գյուղում, Արագած լեռան ստորոտին գտնվող Կարիի գյուղի մոտ: Այլև՝ Աստուծո փառքի հռչակապ, լայնանիստ և բարձրաբերձ տաճարը՝ մեծ վարդապետ

սուրբ Մեսրոպի հանգստարանը, նրա, որ գտավ հայոց գրերը. ինչպես որ նրա մասին եղած պատմությունն ասում է, թե նրան տարան-թաղեցին Օշական կոչվող գյուղում: Արդ, սուրբ Մեսրոպ վարդապետի հանգրստարանի այս տաճարի ամբողջ տանիքը վաղ ժամանակներից փլվել-իջել էր, և միայն ավագ խորանն էր մնացել ծածկված: Փիլիպպոս սուրբ հայրապետն իր կաթողիկոսության ժամանակ սկսեց այս ևս նորոգել, որը և կատարեց բազում ծախսերով և աշխատանքներով՝ տաշված քարով և կրով կայցնելով, մինչև որ ամբողջն ավարտվեց մեր 1094 (1645) թվին՝ ի փառս Աստուծո:

Այլև՝ Տեր Փիլիպպոս կաթողիկոսի հրամանով նորոգվեց բարձրաբերձ և լայնահիստ ու մեծաշուք այն տաճարը, որ սուրբ Աստվածածնի անունով հնում, վաղ ժամանակներում կառուցվել է Բջնի գյուղում:

Կան նաև ուրիշ շատ նորոգված վանքեր, հիմքից նոր կառուցված բազմաթիվ եկեղեցիներ Տփլիսի քաղաքում, Լոռվա գավառում և Արարատյան երկրում, Սիսական գավառում և Ղափանի երկրում, Նախշվան քաղաքում և նրա գյուղերում, ինչպես նաև Աստապատի չքնաղ, մեծաշուք և վայելուչ եկեղեցին, այլև Նախշվան քաղաքի, Շահկ գյուղի, Շահկերտ գյուղի և Գաղ գյուղի [եկեղեցիները], որոնք կառուցվեցին Տեր Հակոբ կաթողիկոսի օրոք. և Շոողթի եկեղեցին, Ագուլիսի վանքն ու գյուղի 4 եկեղեցիները. Թավրիզ քաղաքի եկեղեցին և Դարաշամբի եկեղեցին, Տիկոն եկեղեցին: Սրանք և ուրիշ շատեր, որ չեմ հիշում, մի քանիսը Մովսես կաթողիկոսի օրոք շինվեցին և մի քանիսը՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսի: Դրանք Տեր Աստված անասան պահի մինչև հավիտյան:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

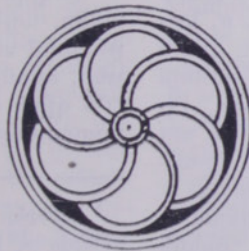
Փա՛ռք ամենասուրբ Երրորդության՝ Հոր և Որդվո և Հոգվույն սրբո. ամեն:

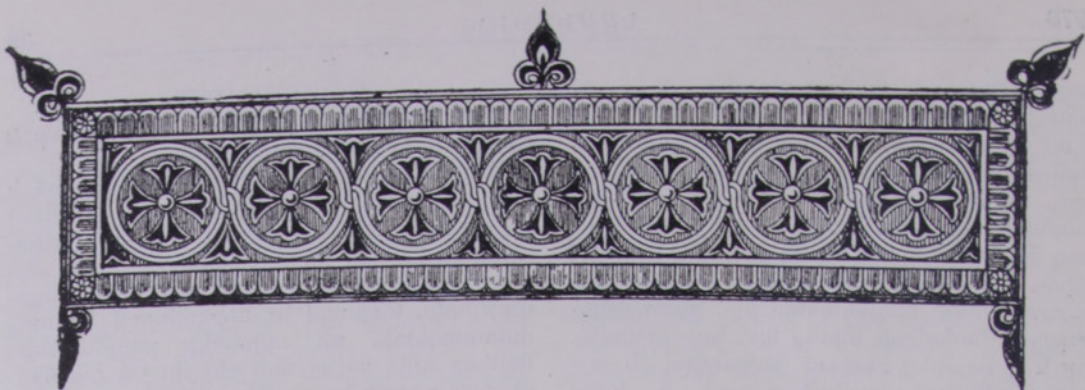
Մեր Տեր Յիսուս Քրիստոսի շնորհներով և ողորմությամբ հայոց մեր մեծ 1115 (1666) թվականին Երևան մայրաքաղաքում, Կաթողիկե կոչվող սուրբ եկեղեցում գրվեց այս գիրքը, որ կոչվում է պատմագիրք՝ հոգացողությանը, ծախսով ու միջոցներով Առաքել վարդապետի, որ օրինակը բազմացնելու համար գրել տվեց այս գիրքը: Եվ սա հինգերորդ գիրքն է, որ Առաքել վարդապետի ձեռագիր օրինակից ընդօրինակվեց: Նա շատ ջանքերով, բազում հոգացողությամբ ծախսեր է անում և գրիչների ձեռքով գրել տալիս [հետևյալ նպատակներով]. ա) օրինակը բազմացնելու համար, բ) Տիրոջ մոտ հիշատակի համար: Արդ, ովքեր հանդիպեք սրան կարդալով կամ ընդօրինակելով, կամ շրջելով [թերթելով] բարեխղճությամբ հիշեցեք ի Քրիստոս վերոհիշյալ Առաքել վարդապետին, որը զանազան և տեսակ-տեսակ բազում դժվարություններ կրեց այս պատմագրքի համար և տակավին նույն դժվարությունների մեջ է: Դրա համար աղաչում ենք ի Տեր հիշել իրեն՝ յուրայիններով և բոլոր նրանց, որոնք աշխատանք ունեն սույն գործի մեջ: Մաղթում են, որ հիշեք ի Քրիստոս սրանց հետ և ինձ՝ Ավետիս երեց նվաստ գրչիս, որ ընդհանուրի օգտի համար Առաքել վարդապետի հրամանով գրեցի այս գիրքը: Արդ, ովքեր որ հիշեք մեզ ի Քրիստոս.... մեկի դիմաց հազարապատիկ ստանաք մեր օրհնյալ Աստծուց՝ Քրիստոսից, հավիտյան. ամեն:

Գրաբար բնագրից թարգմանեց՝

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՍՅԱՆ

(Հոգևոր անմարանի գրաբարի դասախոս, դոցենտ)

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՅՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»

ԵՐԵՔ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առաքել Դավրիժեցին ԺԷ դարի մեր պատմագրության ամենապայծառ դեմքն է իր ընդգրկումով և ճշմարտապատում ոճով: Նա իր պատմության մեջ ընդգրկել է մոտավորապես ԺԷ դարի առաջին կեսը, մի շրջան, որը շատ բախտորոշ է մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Ականատեսի աչքերով նա պատմում է շահաբաշխան խորշակի ընթացքը՝ հայ ժողովրդի բռնի արտագաղթը դեպի Պարսկաստան. «Պատմութիւն անցից հարուածոց... ի թագաւորէն Ծահաբաս»: Որպես հայրենասեր հոգևորական նյարդերի մեծ լարումով է արձանագրում այդ ճանապարհը, մեծ հուզականություն դնելով իր բոլոր տողերի մեջ: Ներքին կրակով գրված այս իրապատում էջերը մեծ հետաքրքրություն առաջացրին ժամանակակիցների և ապա բանասերների մեջ: Գիրքը կարդացվում է մեծ կլանումով: Այս հետաքրքրությունը բացատրվում է նախ նրանով, որ Դավրիժեցին, որպես ականատես, դեպքերը տվել է ընդարձակ ծավալով: Որպես ս. Էջմիածնի միաբան նա տխրությամբ է գրում նաև «Վասն անշքանալոյ սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի և նորին կաթողիկոսացն»: Իր պատմության լայն ծիրի մեջ է առել նաև այլ գավառների ու քաղաքների այդօրյա կյանքը: Դավրիժեցին հենց սկզբից նպատակ է դրել իր պատմությունը տալ ժամանակագրական դասավորությամբ՝ «Ըստ օրինի պատմագրաց»: Բայց ցավով արձանագրում է, որ «Բանգի ազգս մեր... ցիրկցանք ե-

ղեն.... հագիւ ամենայն ոք զապրուստ իւրոցն կենաց հայթայթէ», ոչ ոք գիտե պատմությունը ճշգրիտ թվականով հանդերձ: Բայց ինքը մեծ աշխատանքով դնում է այն, ինչ գտնում է ճշգրիտ ժամանակագրություն, իսկ ինչ չի կարող, տալիս է առանց թվականի, որի համար և խնդրում է՝ «Իսկ դու ընկալ գալս առանց մեղադրելոյ»¹:

Դավրիժեցին իր պատմությունը գրել է իր ուսուցչի՝ Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի հրամանով: Սկսել է գրել 1651-ին, հիշյալ կաթողիկոսի մահից հետո ընդհատել և ավարտել է 1662-ին, Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հրամանով: Հազվադեպ երջանիկներից է, որ տեսել է իր գրքի հրատարակությունը: Նա առանձնապես է մտահոգվել բազմացմամբ: Ինչպես կարդում ենք Ավետիք Երեցի հիշատակարանում², նա ինքը իր ինչքերը ծախել է ու գրիչներին գրել տվել 5 օրինակ իր ձեռագիր օրինակից:

Դավրիժեցին գրել է ոչ միայն աչքով տեսածը, այլև իր ճանապարհորդության ընթացքին տարբեր մարդկանցից քաղած նյութեր, որոնք գետնդել է իր գրքում՝ օրինակ՝ ԾԳ գլխի «Վասն անուանց և որպիսութեանց պատմական ականց» մասը, որ հալեացի

¹ Առաքել Դավրիժեցույ Պատմութիւն—«Նախադրութիւն», 1896, Վաղարշապատ, էջ 3:

² Առաքել վրդ. Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1884, էջ 520:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՒՆԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

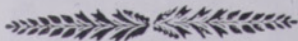
ԴԱՎՐԻԺԵՅԻՈՅ

Սակս գիտության հայաստանյայց և զաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ԹԾԴ. թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԺԲ. թ.:

ՀԱՏ ԶԵՌԱԳԻՐ ՕՐԻՆԱԿԻՆ ԱՐՏԱԳՐԵԼՈՅ ԻՆՆԵՐԻՐ ՆԻ ՀՅՈՂՈՒԹԵԱՐՈՒ
ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

ՏՊԵՆԵԼ

ՀԲԾԵՆԵՐ ԾԵՆՈՒԹ Թ. ԷԶԻՐԵՆԻՆԻ

Ի ՎԵՂԵՐՀԵՊԵՏ.

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱՔՈՒՂԻԿԷ ԷԶՈՐԱՆԻՆԻ.

1884 — ՌՃԼԳ.

1884 թ. հրատարակության տիտղոսաթերթը

գլխատմագիրս նոր՝ զարարեալն յԱռաքեալոյ վարդապետէ, զորս ոչ միայն տպագրեաց, այլև սրբագրեալ ուղեաց ըստ քերականութեան արհեստի, զաղաւաղեալն ի գրչաց անհմտաց, և անուպայից արանց և բանաստեղծից» (էջ 637—638): Բնագրական այս նշումը վկայում է Երևանցու հրատարակչական արվեստի բարձրության մասին: Ոսկանի հրատարակության մի ուրիշ առանձնահատկությունն է այն, որ նյութերի ցանկի մեջ գլուխների վերնագրերը մեծ մասամբ այլ են, քան բնագրում, այսինքն տրված են ավելի ամփոփ, որով և տարբերվում է մյուս հրատարակությունների նյութի ցանկից:

Գրքի վերջում կա Ոսկան վարդապետի հետևյալ հիշատակարանը. «Ընդհոք և ողորմութեամբ ամենագորին Աստուծոյ շարատպեցեալ յաւարտ ժամանեաց մատենա Պատմագրական ներ թուոջ Փրկչին ՌՈՎԹ (1669), նամսեանն մայիսի, որոյ ատուրք էին 2: Իսկ ըստ հալոց ՌՃԺԸ, նամսեանն Արեգի, որոյ ատուրք էին 7: Սրբագրութեամբ և ընչիւք Ոսկանի Վարդապետի Երևանցոյ ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյ Սարգսի, ի հալարապետութեան տեսուն Յա-

կօքու Հայոց Կաթողիկոսի, ներ քաղաքում հոյակապում Ամստերդամում: Արդ որք հանդիպիք ամին տեսանելով կամ ընթերցելով յիշեալիք զաշխատաւորսն. նա և զեղբայրն իմ զԱնտիսն, որ պատճառ է եղեալ այսորիկ գործարանի Էջմիածնի լինելոյն, մանաւանդ՝ զի զայս գիրս ինքն ընչիւք իրովք է արարեալ՝ որոյ ներումն յանցանաց մաղթել և վարձս բարեաց ի Քրիստոսէ ինքեան և ծնողաց իւրոց հօրն Թորոսին և մօրն Գօհարագին և այլոց արեանատուաց մերձաւորաց: Բայց որք յիշէք միով ողորմութիւն. յիշեալք լիջիք յողորմութեան առատրին ի փառս ամենօրհնեալ անուն նորա, այժմ և անգրաւա յաիտենիւ. Ամէն»:

1884-ին, ս. Էջմիածնի Սինոդի որոշումով հրատարակվում է Դավրիժեցու Պատմությունը երկրորդ անգամ: Գիրքը ունի 524 էջ (15,5×23,5, տող՝ 32): Տպագրությունը շատ մաքուր է, բայց ավելի պարզ, քան նախորդը. թռչնագրեր և ծաղկանկարներ չկան: Գիրքը ունի հետևյալ անվանաթերթը. «Պատմություն Առաքել Դավրիժեցոյ: Սակս Դիպումածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌԾԴ. թուականէն հալոց մինչ ի ՌՃԺԲ. թ.: Ըստ ձեռագիր օրինակին արտագրելոյ ծախիւք և հսկողութեամբ հեղինակին: Տպեալ հրամանաւ Սինոդի ս. Էջմիածնի, ի Վաղարշապատ՝ ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի: 1884—ՌՅԼԳ»: Անվանաթերթին հաջորդում է «Ձեկուցումն»՝ հառաջաբանի փոխարեն, որտեղ տրվում է մի քանի տողով Դավրիժեցու կենսագրությունը: Նշվում է, որ Դավրիժեցին իր պատմությունը սկսել է գրել Փիլիպպոս Կաթողիկոսի հրամանով 1655-ին (ՌՃԴ) և ավարտել Հակոբ Զուղայեցու հրամանով 1662-ին (ՌՃԺԱ)³: Ծարունակվում է, որ հեղինակը մահացել է, ինչպես իր տապանագրի վրա կա Մայր Աթոռի գերեզմանատանը, 1669-ին (ՌՃԺԸ) և չի տեսել իր գրքի հրատարակությունը: Բայց հավանաբար Դավրիժեցին լսել է իր գրքի տպագրության մասին, որովհետև մահացել է 1670 թվականին:

Այս օրինակը հրատարակվել է Մայր Աթոռի մատենադարանում գտնված երկու ձեռագրերից Աթանաս Դպրի օրինակից՝ արտագրված 1663-ին (ՌՃԺԲ) հեղինակի իսկ ծախքերով ու հսկողությամբ: Հրատարակիչները հիմնվելով Ոսկան Երևանցու «ուղղեաց... զաղաւաղեալն» վերոհիշյալ բառերի վրա, Ոսկանի հրատարակությունը համարում են աղճատված «Ըստ կամաց ի-

³ Հ. Ս. Անասյանը իր «Հայկական մատենագիտության» Ա հատորում (էջ 1144) գրում է, որ Դավրիժեցին պատմությունը սկսել է գրել 1651 -ին:

րոց»։ Տողատակով նշված են տարբերություններն ու սխալները նախ երկրորդ ձեռագրի (ընդօրինակված ՌՃԺԵ (1666) թվին, Ավետիք Երեցի կողմից) և հետո Ոսկանի հրատարակության համեմատությամբ։ Հրատարակող մարմինը իրեն թույլ է տվել միայն գրչի վրիպակներն ու տառասխալները ուղղել։ Այստեղ նախորդ հրատարակության հակառակ էջերի վերևում չկան թեմատիկ անվանումներ. կան միայն գլուխների ընդհանուր խորագրերը։ Գլուխների ցանկը տրված է ըստ բնագրի, թեև կան հատուկեմտ սղումներ։ Ավետրոդ է համարվել տալ գլուխների համեմատությունը։ Այստեղ չկան նախորդ հրատարակության ՄԷ և ՄԸ գլուխները, բայց այստեղ ՄԵ և ՄԶ գլուխների միջև կա մի նոր գլուխ՝ «Պատմություն անցից հրէից ազգին և Սապէթայ անուն ջհոին, որ ասէր թէ ես եմ Քրիստոսն փրկիչն հրէից»։ Գրքի վերջում կան երկու ձեռագրերի հիշատակարանները.

Ա.—«Փառք անբաժանելի և միասնական սուրբ Երրորդութեան և Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ յափտեանս Ամեն։ Որ ետ կարողութիւն անարժան մեղսամած և փժուն գրչի, Աթանաս դպրի, ասարտել զգիրքս ի յետին ժամանակս, շարադրեալ յԱռաքեալ Վարդապետէն, որ այժմ կոչի պատմագիր ի թուաբերութեանս մերում ՌՃԺԲ թոին, ի հայրապետութեան ընդհանուր ազգիս հայոց տեառն Յակոբի սրբազան Հայրպետի. ի թագաւորանիստ բաղաբէն Ծօշ կոչեցեալ որ այժմ Սպահան ասի. որ յայսմ ամի գՆա-ջաֆղույի խանն ձգեցին և տուին զԵրևան Աբաղույի խանին։ Արդ՝ գրեցաւ գիրքս ի յերկիրն Արարատեան ի գիղաքաղաքն Կարբի ընդ հովանեաւ Գաբրիէլի և Միքայէլի հրեշտակապետացն և ամենայն սրբոց որք հաւաքեալ կան։ Թէմ և վիճակ մեծափառ ուխտին Յոհանովանից սուրբ Կարապետին սուրբ Ստեփաննոսի աշին և սուրբ Աստուածածնի վարշամակին. ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս հեգահոգի, խոհեմ, հնազանդ Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսի, ի բնիկ գիղաքաղաքէն Կարբու, զոր Տէր Աստուած զուխտն իւր հաստատ և զհնքն անփորձ պահեցել մինչև ի խորին ծերութիւնն Ամէն»։ Պատմական ակելի մեծ արժէք ունի Ավետիք Երեցի հիշատակարանը.

Բ.—«Շնորհօք և ողորմութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի գրեալ եղև գիրքս որ կոչի Պատմագիրք, ի մեծ թուականիս հայոց ՌՃԺԵ (1666) ի մայրաքաղաքս Երեւան, ի դուռն սրբոյ եկեղեցոյս որ կոչի Կաթողիկէ, հոգաբարձութեամբ, ծախիւր և արդեամբք՝ Առաքեալ Վարդապետի, որ է նոյն ինքն այս պատմագրիս շինողն և արարողն, Թափրիզեցի Առաքեալ Վարդա-

1896 թ. հրատարակության տիտղոսաթերթը

պետն՝ որ վասն զօրինակն բազմացուցանելոյ ետ գրել զայս գիրքս. որ և այս հինգերորդ գիրք է որ ինքեան Առաքեալ Վարդապետի ձեռագագիր օրինակէն զաղափարեցաւ. որ հոլով ջանիւ և բազում հոգաբարձութեամբ ծախել ինչս և ձեռամբ գրեց գրել տալ. առաջին վասն օրինակին բազմանալոյ և երկրորդ վասն առ Տէր յիշատակի։ Արդ՝ որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով, կամ զբօսելով, սրտի մտօք յիշեցէք ի Քրիստոս զվերոյ յիշեալ զԱռաքեալ Վարդապետն որ զանազան և պէսպէս կերպիւ բազում աշխատանս կրեաց վասն պատմագրքիս, և տակաին ևս ի նոյն աշխատանս կա, վասն որոյ աղաչեմք յիշել ի Տէր զհնքն իւրայօքն և զամենայնս որք ունին աշխատանս ի սոյն գործաւորութեանս։ Ընդ սոցին մաղթեմ յիշել ի Քրիստոս զիս զփանաքի գրիչս զԱւետիս երեցս որ հրամանաւ Առաքեալ Վարդապետին գրեցի զգիրքս վասն հասարակաց օգտի։ Արդ՝ որք յիշէք զմեզ ի Քրիստոս և բաշխէք մեզ Աստուած ողորմի և Քրիստոս որդի և Հայր մեր որ յերկինս, միոյն հազարապատիկ առնուցուք ի Քրիստոս Աստուծոյ մերոյ օրհնելոյն յափտեանս.

Ամեն: Հայր մեր որ լերկինս ես սուրբ եղի՝
անուն...»⁴:

Գեղեցիկ ու գիտականորեն ավելի կատարյալը սակայն վերջին հրատարակությունն է՝ 1896 թվին: Այն հրատարակել է Դուկաս սարկավազը (հետագային՝ Բարգեն վարդապետ Աղավելյանը), որը աշխատանք է թափել մի լավ գերեզմանաքար դնելու համար Դավրիժեցու շիրիմին: 711 էջ է (15×23. տող՝ 30): Գլուխները բոլոր սկսում են նոր էջով և ծաղկյալ ֆոնի վրա մեծ տառով, թուղթը ընտիր է, և տպագրությունը՝ ամենամաքուր: Գրքի անվանաթերթն է.

«Պատմություն Առաքել Վարդապետի Դավրիժեցու: Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառից Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌԾԱ թուականին հայոց մինչ ի ՌԾԺԱ թ.: Երրորդ տպագրութիւն: (Մանրանկար էջմիածին): Վաղարշապատ: Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի 1896—ՌՅԽԵ»:

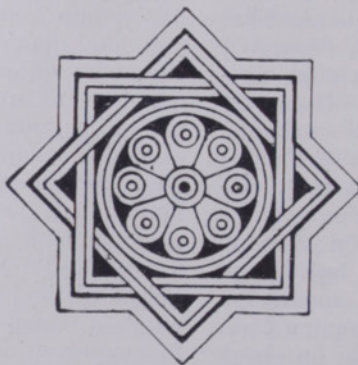
Հաջորդում է «Ցանկ նիւթոցը» հետո «Յառաջաբանը», որ հրատարակիչը խոսում է այն մասին, որ նախորդ հրատարակությունը շուտ սպառված լինելով անհրաժեշտություն ծագեց նոր հրատարակության: Հետո տալիս է որոշ կենսագրական տեղեկություններ, «Պատմության» ընդգրկման շրջանը (1602—1662), թե ինչու է հեղինակը գրել երկը, պատմում «Յաղագս պատուական ականց» գլխի գրության մասին, նկարագրում երկու ձեռագրերը, որոնց վրա կան ուղղումներ, որոնք ամենայն հավանականությամբ հեղինակինն են, հատկապես

«Պատմություն անցից հրէից...» գլուխը, որ հեղինակը գրել է հետագային, 1667 թվին, որը և պակասում է Ոսկանի հրատարակության մեջ: Վերջում մի բանի տողով խոսում է նաև նախորդ հրատարակությունների մասին: Հառաջաբանից հետո գալիս է գլուխների ցանկը: Դուկաս սարկավազն էլ դուրս է թողել ԾԷ և ԾԸ՝ Ոսկանին վերաբերող գլուխները, որոնք կային առաջին հրատարակության մեջ: Հետո արդեն՝ «Նախադրութիւնը» և պատմությունը, բացի 1884-ի հրատարակության մեջ նշված տողատակերից, որոնք այստեղ էլ հրատարակվում են նույնությամբ: Հրատարակիչը վերջում տվել է հատուկ անունների ընդարձակ ցանկ (էջ 675—694), որից հետո կա այսպիսի վերառություն. «Առաքել Վարդապետի պատմութեան գրչագիր օրինակի (Աթանաս Դպրի) և տպագիր օրինակի (Վաղարշապատ, 1884) մէջ եղած մանրամասն տարբերութիւնները»: Առանձին նշված են էջն ու տողը, տպագիր կամ գրչագիր լինելը (էջ 695—711): Կա նաև ներդիր թուղթ «Կարեւոր ուղղելիք»:

Այս հրատարակությունը կարելի է համարել Դավրիժեցու «Պատմության» լավագույն հրատարակությունը: Այժմ Երևանի Մատենադարանում գտնվում են ձեռագիր №№ 1773, 1772, 5025 և 7296 օրինակները, որոնցից առաջին երկուսը ծառայել են նախորդ հրատարակությունների համար:

Այսբան կարճ ժամանակում հաջորդական այս հրատարակությունները վկայում են այն մասին, որ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունը» ունի ճանաչողական մեծ արժեք և լայն տարածում է գտել ընթերցողների մեջ:

⁴ Առ. Դավրիժեցի, «Պատմություն», Վաղարշապատ, 1884, էջ 519—520:

ՊԱՏՄԱԳԻՐ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԾԻՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ

Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին 17-րդ դարի հայ պատմագրության ամենամեծ երախտավորներից է, որի պատմությունը մինչև այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունն ու թարմությունը, և որի մեջ հրատարակելն արտացոլված է ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի անմխիթար վիճակը պարսկական և օսմանյան բռնակալության ներքո:

Առաքել Դավրիժեցու ծննդյան տարեթիվը մեզ ստույգ հայտնի չէ, սակայն նրա գրած հիշատակարանից պարզվում է, որ նա իր պատմությունը գրել-վերջացրել է հայոց ՌԾԺԱ (1662) թվականին և այն գրելիս եղել է ծեր ու թույլ. «Այլ դիպեցաւ պատահիլ ինձ այս գործ ոչ ի ժամանակս առողջ երիտասարդութեան, այլ յողորմելի ծերութեան, վասն զի ծեր էի, նաեւ յոյժ ցաւագար մարմնով, եւ ի լուսոյ աչքս պակասեալ եւ ի պրնտութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր սոյնպէս»¹:

Դավրիժեցու պատմության հիշատակարանի վերոհիշյալ տողերից հայ մի շարք բանասերներ² եզրակացրել են, որ նա ծրված լինի մոտավորապես 16-րդ դարի 90-ական թվականներին: Իսկ նրա մահվան թիվը մեզ հայտնի է: Այն գրված է ա. Գալանե վանքի մոտ գտնվող միաբանական

գերեզմանոցում, պատմագրի տապանաքարի վրա. «Այս է տապան Առաքել վարդապետի ՌԾԺԹ»:

Դավրիժեցին ծնվել է Իրանի Թավրիզ քաղաքում: Նա մեծացել ու կրթություն է ստացել ա. Էջմիածնում և դարձել է Մայր Աթոռի միաբան: Եղել է սիրված աշակերտ Փիլիպպոս կաթողիկոսի, որի պատվերով և հորդորներով գրել է իր արժեքավոր պատմությունը: Պատմագրի ցանկություններից մեկն է եղել մահվանից հետո իր մարմինն ամփոփվի ա. Էջմիածնում. «...ընդ հովանեաւ տրին ամփոփիլ ի հող, զի թերեւս որ ի սմա խորհրդակատարութեանցն լինիմ հաղորդեալ»³:

Եվ իսկապես էլ կատարվում է պատմագրի համեստ ցանկությունը:

Դավրիժեցու պատմությունը հայ ընթերցողի ամենասիրած գրքերից մեկն է եղել դարեր շարունակ, որն իր հայրենասիրական բարձր ոգով ու շնչով մեծ ազդեցություն է թողել հետագա մեր պատմիչների և գրողների վրա: Եվ թերեւս այդ է պատճառը, որ նրա պատմությունը շատ արտագրված ու հրատարակված երկերից է հայ մատենագիտության պատմության մեջ:

Առաքել պատմագրի հիշատակը վառ պահելու համար մեծ գործ է կատարել ա. Էջմիածնի միաբան Դուկաս սարկավագ (հետագայում՝ Բաբգեն վարդապետ) Աղավղյանցը, որը 1896 թվականին երրորդ անգամ, ձեռագրերի համեմատությամբ, վերա-

¹ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցու, Վաղարշապատ, 1896, էջ 671:

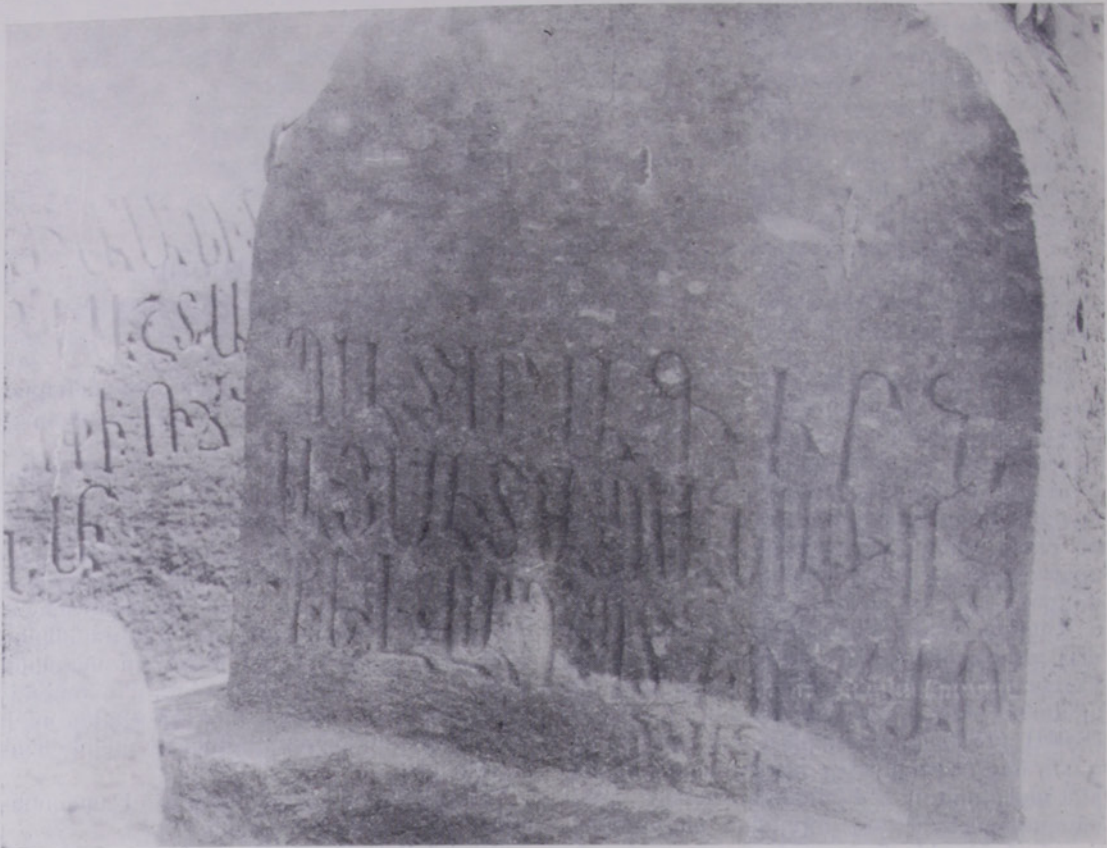
² Մ. Աբեղյան, Հայ հին գրականության պատմություն, Երևան, 1946, էջ 443: Ղ. սրկ. Աղավղյանց, Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցու, Վաղարշապատ, 1896, էջ 6:

³ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցու, Վաղարշապատ, 1896, էջ 668:

հրատարակում է Դավրիժեցու պատմությունը: Այնուհետև նույն թվականին, որպես հարգանքի և երախտագիտության պարտքի մատուցում Առաքել պատմագրին, Դուկաս սարկավագի գլխավորությամբ Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնում «մի խումբ հայրենասեր, երախտագետ միաբաններ և աշխարհիկ բանասերներ» որոշում են «թշվառ ժամանակների ողբերգակի գերեզմանի վրա կառուցել

Նույն նպատակի համար արված հաջորդ հայտարարությունից⁵ տեղեկանում ենք, որ գոյացել է ևս 79 ուրբի և ընդհանուր գումարը դարձել՝ 173 ուրբի:

Մյուս հայտարարությանը հանդիպում ենք «Արարատ»-ի 1897 թվականի փետրվարի համարում⁶: Այս անգամ էլ հանգանակվել է 27 ուրբի և ընդհանուր գումարը արդեն եղել է 200 ուրբի:

Առաքել վրդ. Դավրիժեցու շիրմաքարի արձանագրությունը

մի հուշարձան-դամբարան»: Նրանք իրենց մտադրությունը հայտնում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Մկրտիչ Խրիմյանին, ստանում Հայոց Հայրիկի համաձայնությունը և «Արարատ» ամսագրի 1896 թվականի նոյեմբեր համարին⁴ հայտարարություն են տալիս հանգանակություն անելու համար: Այստեղ նշված են նաև այն անձանց անունները, որոնք փութացել են իրենց համեստ լուսնաններդնել պատմագրի մահարձանը կառուցելու գործին: Առանձին նվիրատվությունից գոյացել է 94 ուրբի:

⁴ Արարատ, 1896, էջ 523:

Հաջորդ՝ չորրորդ տեղեկությունից⁷ պարզվում է, որ այս հանգանակությանը մասնակցել են նաև Գերմանիայի համալսարաններում սովորող և օրվա հացի կարոտ հայ ուսանողները, որոնք հավաքել են 19 ուրբի և Գարեգին սարկավագ Հովսեփյանցի ձեռքով ուղարկել Մայր Աթոռ:

«Արարատ» ամսագրի 1899 թվականի հուլիս համարում⁸ հարգեն վարդապետ Ա.

⁵ Արարատ, 1896, էջ 575:

⁶ Արարատ, 1897, էջ 85:

⁷ Նույն տեղում, էջ 230:

⁸ Նույն տեղում, 1899, էջ 292:

դավելյանցը տեղեկացնում է, որ Դավրիժեցու մահարձանի համար հանգանակված ընդհանուր գումարը դարձել է 219 ուրբի որը դեռ 1897 թվականի մայիսի 17-ին շահութաբերության և ապահով պահելու համար հանձնվել է Վաղարշապատի փոստահետազրական խնայողական դրամարկոր՝ № 63 գրքույկով: Այստեղ ապաված է նաև, որ նույն՝ 1899 թվականի հոկտեմբերի 15-ին հուշարձանը պատրաստել տալու նպատակով դրամարկոյից վերցրել են փողը, որն՝ տոկոսներով արդեն դարձել է 229 ուրբի 61 կոպեկ: Սակայն մի համեստ մահարձան պատրաստել տալու համար քիչ է լինում սույն գումարը, որն այս անգամ էլ հանձնվել են Երևանի պետական դրամարկո՝ № 2300 գրքույկով, դարձյալ պահպանման և շահութաբերության նպատակով:

Բաբգեն վարդապետի վերջին տեղեկությունից՝ պարզվում է, որ վերոհիշյալ գումարը մինչև 1902 թվականի հոկտեմբերի 7-ը իր տոկոսներով դարձել է 257 ուրբի, 46 կոպեկ: Դավրիժեցու մահարձանը պատրաստել տալու համար դեռևս 1901 թվականին դիմել են Փարիզում ապրող հայտնի քանդակագործ Անդրեաս Տեր-Մարության: Վերջինս հանձն է առել կատարել սույն գործը և նույն թվի դեկտեմբերի 12-ին հավաքված ընդհանուր գումարից պահանջել ու ստացել է 50 ուրբի կանխիկ մի գումար և խոստացել է մահարձանը պատրաստել վերջացնել մինչև 1902 թվականի գարնանը: Իսկ գումարի մնացած մասը՝ 157 ուրբի 46 կոպեկը, 1902 թվականի ընթացքում նորի՝ ուղարկվել է Մարությանին: Վերջինս նույն թվի հուլիսի 15-ին Մայր Աթոռ է ուղարկում մահարձանի նախագիծը և հավաստիացնում, որ մինչև դեկտեմբեր ամիսը կպատրաստի: Սակայն արձանագործը իր դեկտեմբեր 13 թվակիր նամակով հայտնել է, որ ինքը շատ զբաղված է եղել և չի կարողացել գործը վերջացնել: Իսկ մեկ ուրիշ նամակով նա նորից հուսադրում է պատվիրատուներին, որ առաջիկայում ամեն ջանք կգործադրի մահարձանի գործը գլուխ քերելու համար: Սակայն, «Արարատ» ամսագրի 1904 թվականի 584 էջում նույն հարցի առիթով լույս տեսած տեղեկության մեջ նկատվում է, որ Բաբգեն վարդապետ Աղավելյանցը դժգոհություն է հայտնում արձանագործ Մարությանին, որը դեռ 1904 թվականի հունիս ամիսը չի կատարել իր խոստումը: Հայաստանի պետական արխիվում պահ-

պանված Անդրեաս Տեր-Մարությանի մեկ նամակից¹⁰, որը գրել է Բաբգեն վարդապետ Աղավելյանցին, պարզվում է, որ պատվիրատուները ցանկացել են. «Մարության պատվանդանից և երկաթյա վանդակներով շրջապատված» հուշարձան պատրաստել տալ, մինչդեռ ըստ արձանագործի «...միայն աղբանը կարժե ոչ պակաս քան 350 կամ 400 ռ., որի 175 ռ. ձուլարանին վճարելով կմնա 85 ռ., խնդրեմ ասացեք, ինչպե՞ս վարվեմ այդ դեպքում»:

Մեկ այլ նամակում հուշարձանի ուշագման առիթով նա գրել է. «Ինչպես լսած կլինեք, Նալբանդյանի արձանը կպատրաստեմ... Առաքել պատմագրի գերեզմանը (հուշարձանը) կլինի պատրաստ հոկտեմբերին—հիշտ այն ժամանակ պիտի պատրաստեմ Ռ. Պատկանյանի արձանի պատվանդանը Գեմարանի բակում, ուստի կխրդրեի այդ մասին ներողամիտ լինեիք, որ չկարողացա որոշած ժամանակին պատրաստել»¹¹:

Արձանագործի 1905 թվականի մայիսի 22 թվակիր նամակից՝ ուղղված Բաբգեն վարդապետին, երևում է, որ նա վաղուց պատրաստել է հուշարձանի երկու տեսակի «նախագիծ» և ավելացնում է. «Վաղապարը շատ վաղուց պատրաստ է, հարկավոր է միայն ձուլել, կնշանակե աշխատեցեք ժողովել առաջի կամ երկրորդի «Նախագծի» համար փող և այն ժամանակ շատ կարճ միջոցում կլինի պատրաստ, նույնիսկ առանց իմ ներկայությամբ, որով վերջացած կլինի»¹²:

Ինչպես երևում է, համապատասխան գումարը չի հավաքվել և հուշարձանի գործը գլուխ չի եկել:

Այս տարի լրանում է Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու մահվան երեքհարյուրամյակը: Այս հիշարժան տարեթվի կապակցությամբ Մայր Աթոռի Գերագույն հոգևոր խորհուրդը Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահությամբ գումարված ժողովում, որոշել էր Դավրիժեցու գերեզմանի վրա կառուցել մի հուշարձան: Սակայն, հաշվի առնելով պատմագրի տապանաքարի հնությունը, որոշեց այն պահել անխաթար, բայց բարեկարգել շրջապատը, մի պատվանդան գետնից տապանաքարի տակ և շուրջ մեկ մետրով այն գետնից բարձրացնել: Այս բարեկարգման աշխատանքները արդեն կատարվել են:

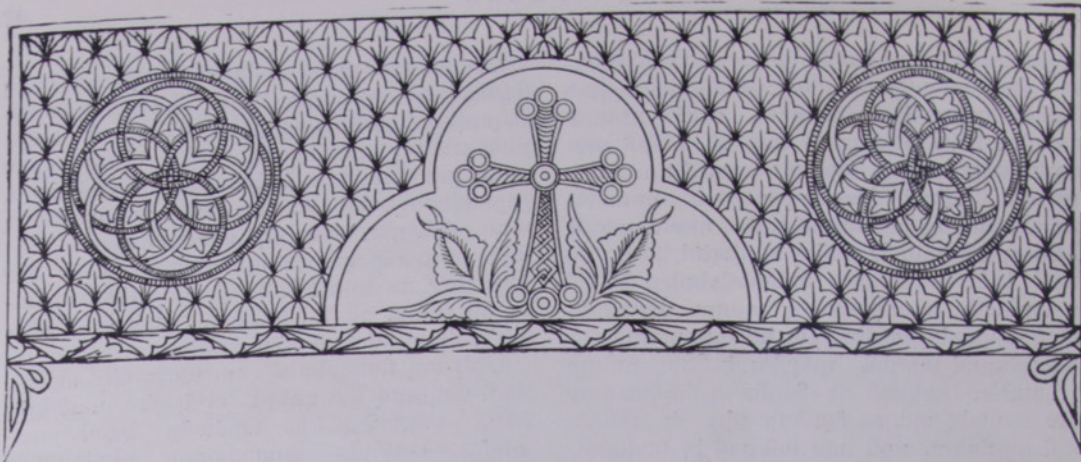
ԱՐԱՄ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

¹⁰ Հայաստանի Պետ. արխիվ, ֆոնդ № 57, Ցուց. 1, Գ. 553, էջ 9:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 10—11:

¹² Նույն տեղում, էջ 9:

⁹ Նույն տեղում, 1904, էջ 584:

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԱՎՐԻԺԵՅՈՒ ՄԱՀՎԱՆ
300-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Մայիսի 16-ին, շաբաթ օրը, առավոտյան ժամը 10-ին, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի ողջ միաբանությունը, Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամները, վանքի պաշտոնեությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը և ուսանողությունը թափոքով գնում են ս. Գալանե վանքի մոտ գտնվող միաբանական գերեզմանատուն՝ իրենց հարգանքի տուրքը մատուցելու և հոգեհանգստյան արարողությանը ոգեկոչելու ԺԷ դարի մեծ պատմագիր Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու հիշատակը:

Հանդիսությունը նախագահում է փոխլուսարարապետ տ. Հուսիկ եպս. Սանթրոյանը:

Հայրենասեր պատմիչի համեստ տապա-նաքարը ծածկվում է թարմ ծաղկեփնջերով՝ ճեմարանի ուսանողների կողմից: Հանդիսավոր և վեհ հնչում են հոգեհանգստյան երգերը, որոնք կատարում են հոգևոր ճեմարանի ուսանողները:

Մի պահ բոլորի հիշողության մեջ վերակենդանանում է պաշտոն անունը Մայր Աթոռի երախտաշատ միաբանի, որը «յողորմելի ծերությամբ» հասակում, «ցառագար մարմնով», թույլ ու դողդոջ ձեռքով ու տկարացած աչքերով գրի առավ իր պատմությունը և փափագ հայտնեց իր սիրած ու

պաշտած ս. Էջմիածնի նվիրական հարկի տակ «ամփոփիլ ի հող»:

Հայրենասեր պատմիչի իղձը կատարվել է: Եվ այսօր էլ նա հանգչում է համեստ մի շիրմաքարի ներքո, հարևանությամբ մեր մշակույթի և պատմության այլ վաստակավորների, ս. Էջմիածնի հովանու ներքո, Արարտի հավերժական նայվածքի տակ:

Հոգեհանգստյան ավարտին բոլոր ներկաները վերադառնում են հոգևոր ճեմարանի հանդիսությանը դահլիճ, որտեղ ժամը 11-ին սկսվում է Առաքել վրդ. Դավրիժեցու հիշատակին նվիրված հանդիսությունը՝ տ. Հուսիկ եպիսկոպոսի նախագահությամբ:

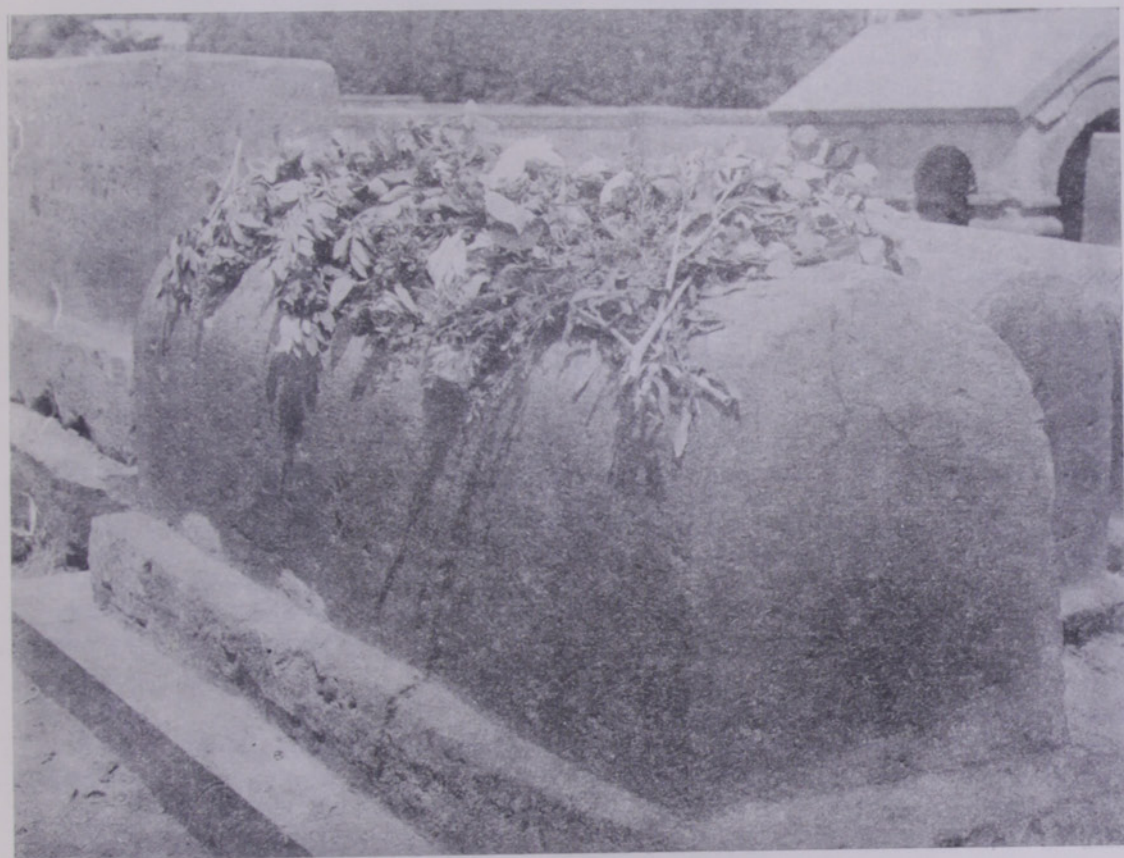
Հանդիսությունը սկսվում է ՀՍՍՀ պետական հիմնի նվագով:

Հոգևոր ճեմարանի ուսանողական երգչախումբը կատարում է «Որք զարդարեցին» շարականը: Հանդիսության բացումը կատարում է հոգևոր ճեմարանի տեսուչ տ. Շնորհք վրդ. Գասպարյանը՝ քարձր գնահատելով Առաքել պատմիչի եկեղեցականներ ու հայրենասիրական գործունեությունը:

Այնուհետև հոգևոր ճեմարանի մի խումբ ուսանողներ՝ Սամվել Պետրոսյանը, Վրեժ Նաջարյանը (Գ դասարան), Խաչիկ Խաչատրյանը, Կտրին Ներսիսյանը (Բ լսա-

Հոգևոր ճեմարանի ուսանողները, տեսչի գլխավորությամբ, Առաքել վրդ. Դավրիժեցու շիրմի մոտ

Առաքել վրդ. Դավրիժեցու շիրմը

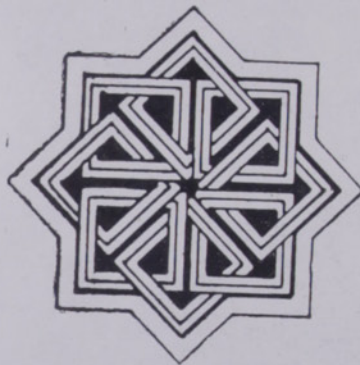
րան) և Սեզար Գոնտրալյանը (Ա լսարան) ընթերցում են հատվածներ Առաքել Դավրիժեցու պատմությունից: Ծեմարանի երգչախումբը կատարում է՝ «Երևան բաղ եմ արել», «Էրեբունի», «Էջ Միածինն ի Հօրե» և «Ծեմարանի քայլերգ» խմբերգերը:

Ապա Առաքել Դավրիժեցու կյանքի և գործունեության լայն լուսաբանությամբ և շահեկան քանախոսությամբ հանդես է գալիս հոգևոր ճեմարանի ավագ դասախոս և «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Արթուն Հատիտյանը: Հիշյալ բովանդակալից գեկուցումը տպագրված է «Էջմիածին» ամսագրի սույն համարում (Էջ 22):

Առաքել վրդ. Դավրիժեցու հիշատակին նվիրված հանդեսի փակումը կատարում է

տ. Հուսիկ եպս. Սանթրուրյանը: Սրբազան հայրը վեր է հանում Մայր Աթոռի լուսամիտ ու հայրենասեր միաբանի կատարած եկեղեցանվեր ու հայրենասիրական գործունեությունը և կոչ է անում ուսանողությանը՝ իրենց ուսումնառության և ապա գործունեության հաջորդ տարիներում ընթանալ Առաքել վրդ. Դավրիժեցու եկեղեցաշեն ու հայրենանվեր գործունեության պատվալուծ ճանապարհով՝ լավագույնս ծառայելու համար Մայր Աթոռին, հայ ժողովրդին և մեր վերածնված մայր հայրենիքին:

Հանդեսը վերջանում է սրբազանի «Պահպանիչ»-ով և խմբովին երգված «Հայր մեր»-ով:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Մայիսի 2-ին, շաբաթ.—Երեկոյան ժամը 19-ին հոգևոր ճեմարանի դահլիճում դասախոս, աշխարհագրագետ Կամսար Ավետիսյանը բանախոսեց հյուսիսային Խաղաղության շանսվոր երկու քաղաքների՝ Վենետիկի և Միլանի պատմական հուշարձանների մասին:

*
* *

Մայիսի 3-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց տ. Մուշեղ վրդ. Պետիկյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Մայիսի 7-ին, ճիւղաբերի.—Համբարձումն Քրիստոսի.

Մայր տաճարում, Ավագ սեղանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում տ. Շնորհք վրդ. Գասպարյանը: Պատարագի երգեցողությունը կատարեցին հոգևոր ճեմարանի սաները:

Հավարտ ս. պատարագի Իջման ս. սեղանի առաջ քարոզեց պատարագիչ հայր սուրբը՝ «Երթալք աշխարհ ամենայն, և քարոզեցէք դաւետարանն ամենայն արարածոց: Որ հաւատայ և մկրտիցի՝ կեցցէ. և որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի» բնաբանով:

Քարոզից հետո տեղի ունեցավ հայրապետական մաղթանք՝ ի հիշատակ հայրապետական Աթոռի փոխադրությանը Սսից էջմիածին, 1441 թվականին:

*
* *

Մայիսի 10-ին, կիրակի.—Երկուրդ Յաղկազարդ.

Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Շնորհք վրդ. Գասպարյանը և քարոզում՝ «Տէր, կամիմք զՅիսուս տեսանել» բնաբանով:

*
* *

Մայիսի 17-ին, կիրակի.—Հոգեգալուստ Պենտեկոստէ.

Օրվա մեծ տոնի առիթով Մայր տաճարում հանդիսավոր ս. պատարագ է մատուցում փոխ-լուսարարապետ տ. Հուսիկ եպս. Սահլորյանը:

*
* *

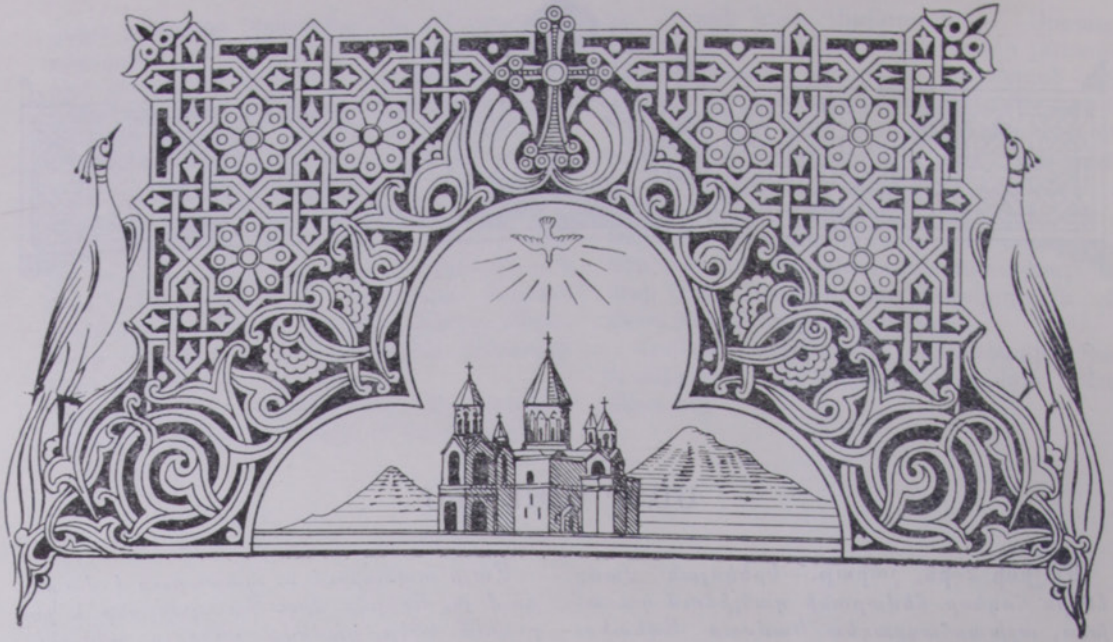
Մայիսի 18-ին, երկուշաբթի.—Առավոտյան ժամը 10-ին հոգևոր ճեմարանի դահլիճում տեղի ունեցավ ամսվերջի քննությունների բացման հանդիսությունը:

Արարողությունից հետո հոգևոր ճեմարանի տեսուչ տ. Շնորհք վրդ. Գասպարյանը ուսանողությանը բարեմաղթեց հաջողություն՝ լավագույն արդյունքներով փակելու համար 1969—1970 ուսումնական տարին:

Բանավոր ու գրավոր ամսվերջի քննությունները կտեսն մինչև մայիսի վերջերը:

*
* *

Մայիսի 24-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց տ. Հակոբ քհն. Հակոբյանը:

ԲԱՔՎԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ հրավերով և Ադրբեջանի հայոց թեմակալ առաջնորդ տ. Հուսիկ եպս. Սանթուրյանի գլխավորությամբ Մայր Աթոռ այցելեց Բաքվի հայոց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու երգչախումբը՝ թվով 25 հոգի: Երգչախումբը, որը կազմվել է 4—5 տարիների առաջ, առաջնորդ սրբազանի և տ. Գրիգոր ավագ քհն. Անանյանի ջանքերով, գովելի աշխատանք է տանում իր գեղեցիկ և ներդաշնակ երգեցողությամբ՝ ի պայծառություն եկեղեցու և ի մխիթարություն հավատացյալների:

Ապրիլի 5-ին, Աշխարհամատրան կիրակիին, Մայր տաճարը հորդում էր հավատացյալներով: Ս. պատարագին ներկա էին՝ Վեհափառ Հայրապետը, Մայր Աթոռի միաբանությունը և բազմաթիվ արտասահմանյան ուխտավորներ: Պատարագի երգեցողությունը կատարեց Բաքվի երգչախումբը՝ շնորհալի ղեկավարությամբ Մարկոս Սիմոնյանի: Ս. պատարագ մատուցեց Բաքվի հայոց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ա-

վագերեց արժ. տ. Գրիգոր քհն. Անանյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ գեղեցիկ ու հոգեկեբարոզ խոսեց տ. Հուսիկ եպս. Սանթուրյանը՝ «Որ հաստատեցեք բանի գեկեղեցի քո Քրիստոս» բնաբանով:

Հավարտ ս. պատարագի Վեհափառ Հայրապետը եկեղեցական թափոքով առաջնորդվեց Վեհարանի հանդիսությանց դահլիճը, ուր և ընդունեց Բաքվի հայոց թեմի առաջնորդին և եկեղեցու երգեցիկ խմբին: Վեհափառ Հայրապետը իր բարձր գոհունակությունը հայտնեց ս. պատարագի երգեցողության շնորհալի կատարման համար և օրհնեց երգչախմբի անդամների անձնվեր աշխատանքը՝ հայ շարականի և երգի տարածման համար: Հայոց Հայրապետը նորանոր հաջողություններ մաղթեց երգեցիկ խմբի անդամներին և ղեկավարին: Երգչախմբի անդամներն աջահամբույրով ստացան օրհնությունը Վեհափառ Հայրապետի:

Ապրիլի 10—13-ը երգչախումբը եղավ Հայաստանի տարբեր վանքերում և տեսար-

Բաքվի հայոց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու սրգայր խումբը Մայր տաճարում

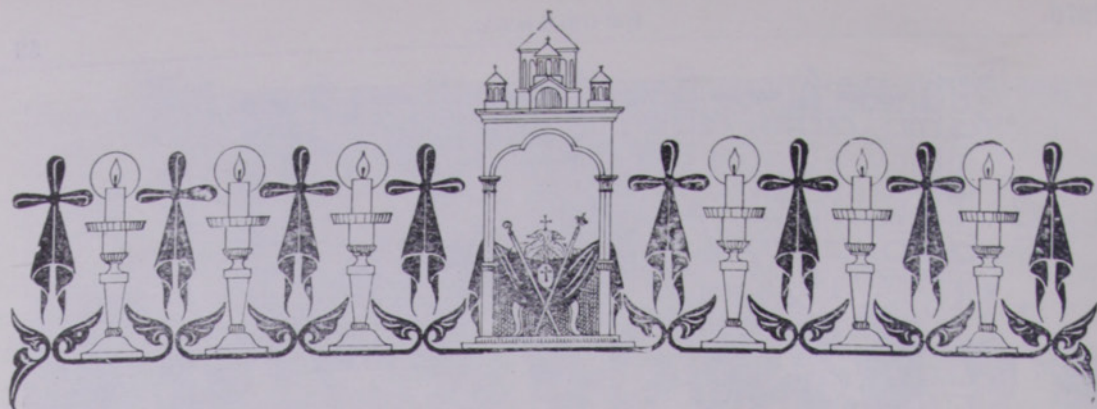
Ժան վայրերում, ծանոթացավ հայ մշակութային կյանքին:

Ապրիլի 11-ի երեկոյան երգչախումբը Ալ. Սպենդիարյանի անվան պետական ակադեմիական թատրոնի դահլիճում ներկա գտնվեց «Անուշ» օպերայի ներկայացմանը: Հյուրերը եղան Հրեբունիում, Գեղարդում, Աշտարակում և Սարդարապատում, ուր ծանոթացան հայ ժողովրդի պատմական անցյալին և դիտեցին աննկուն հավատքի ու հարատևման մեծ կոթողները:

Ապրիլի 14-ի առավոտյան երգչախումբը, հրաժեշտ առնելով Մայր Աթոռից, վերադարձավ Բաքու՝ լավագույն տպավորություններով և հուշերով թե՛ ս. Էջմիածնից և թե՛ քաղաքամայր Երևանից:

Հանուն «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրության, շնորհավորում ենք Բաքվի հայոց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու երգչախմբին, նրա գեղարվեստական ղեկավարին և մաղթում նորանոր հաջողություններ՝ ի փառս հայ հոգևոր երգի զարգացման:

ՀԱՆԳԻՍ

ԳԵՐԱՇԵՆՈՐՀ Տ. ՇԱՎԱՐՇ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՅՈՒՄՃՅԱՆԻ
(1908—1970)

Սույն թվականի ապրիլի 20-ին Մոնտեվիդեո քաղաքում (Հարավային Ամերիկա), իր հարազատների հարկի ներքո, 62 տարեկան

հասակում վախճանվեց Մայր Աթոռի միաբան տ. Շավարշ եպս. Գույումճյանը:

Լուսահոգի տ. Շավարշ սրբազանը (ավագանի անունով Մատթեոս) ծնվել է 1908 թվականին Կիլիկիայի Հանրն քաղաքում: Դեռևս փոքր հասակից նա ականատես է եղել և իր մարմնի վրա զգացել համաշխարհային առաջին պատերազմի ծանր արհավիրքները, տեսել է հայրենի Հանրն քաղաքի ավերն ու կոտորածը: Նա իր ծնողների՝ Գալուստ Գույումճյանի և Երանուհի Քյոշկերյանի, ինչպես նաև իրենց ողջ ընտանիքի հետ դեգերել է գաղթի ու արտոյի անապարհներում, տեսել Դէր Էլ-Ջորը, ապա, բախտի բերմամբ մահից ազատված, բազմաթիվ հայ գաղթականների հետ միասին բնակություն հաստատել Դամասկոսում: Այստեղ իր առաջին կրթությունն է ստանում Մատթեոսը, ապա սովորում նաև տեղի անգլիական կոլեջում:

1924 թվականին նա մեկնում է Երուսաղեմ և ընդունվում տեղի Ժառանգավորաց վարժարանը, որտեղ աշակերտում է երջանկահիշատակ տ. Եղիշե արքեպ. Դուրյանին և իոզելույս տ. Բարգեն եպս. Կյուլեներյանին: 1930 թվականին ավարտում է ընձայարանի ֆարանական բաժինը և ձեռնադրվում կուսակրոն քահանա:

1931 թվականին երիտասարդ Շավարշ վարդապետը Կյուլպենկյան հիմնադրամով, վանքի ղեկավարության որոշումով մեկնում

Է Լոնդոն և հետևում Կինգզ Կոլեջի կրոնական դասընթացներին: 1933 թվականին նա վերադառնում է Երուսաղեմ և նվիրվում վանական և կրթական աշխատանքների: Երկար տարիներ նա ձեռնհաստքեն վարում է հոգևոր հովվությունը Հայֆայի հայ համայնքի:

1949 թվականին լուսահոգի Ս. Գարեգին Վեհի համաձայնությամբ նա նշանակվել է Դամասկոսի թեմի կաթողիկոսական փոխանորդ: Նա հոգևոր-ազգային մեծ աշխուժացում է առաջ բերում Դամասկոսի ինչպես եկեղեցական-հասարակական, այնպես էլ կրթական ու մշակութային կյանքում, վայելում իր ժողովրդի սերն ու համակրանքը և ապա թեմի պատգամավորական ժողովի կողմից ընտրվում Դամասկոսի թեմի առաջնորդ:

Ծավարշ վարդապետը առաջին անգամ մայր հայրենիքում և ս. Էջմիածնում լինում է 1954 թվականին՝ Նորին Ա. Օծություն Ս. Տ. Գևորգ Զ-ի մահվան առթիվ: Իսկ երկրորդ անգամ հայրենիք է այցելում հաջորդ՝ 1955 թվականի հոկտեմբերին, որպես իր թեմի պատգամավոր՝ մասնակցելու ազգային-եկեղեցական ժողովի և Ս. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի ընտրությանը:

Նույն թվականի հոկտեմբերի 23-ին Հայոց

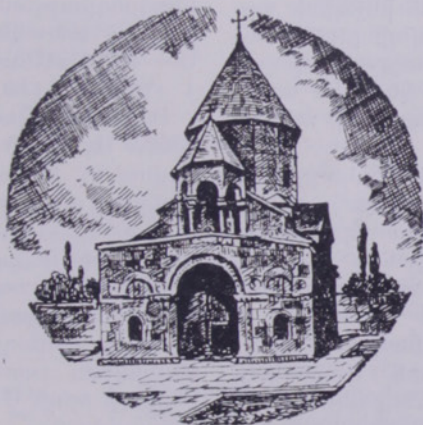
Հայրապետը, բարձր գնահատելով տ. Ծավարշ վարդապետի ազգային-եկեղեցական գործունեությունը, նրան ձեռնադրում է եպիսկոպոս՝ միջնորդությամբ և խնդրանքով իր թեմի ազգային-եկեղեցական մարմինների:

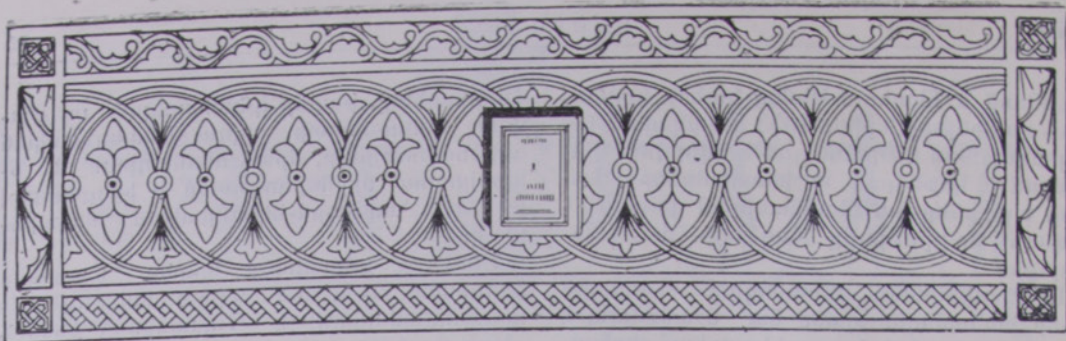
Ծավարշ սրբազանը երկար տարիներ ձեռնհաստքեն և մեծ արդյունավորությամբ պաշտոնավարում է Դամասկոսի թեմում, սերտ համագործակցությամբ և սիրով իր ժողովրդի և ազգային մարմինների: Սակայն վերջին տարիներս արդեն քայքայվել էր նրա առողջությունը: Այդ իսկ պատճառով 1968 թվականի ամռանը մեկնում է Մոնտեվիդեո, իր հարազատների մոտ, որտեղ և կնքում է իր մահկանացուն:

Հանգուցյալ սրբազանը եղել է նաև գիտության մարդ, որի գրչին են պատկանում մի շարք կրոնագիտական, պատմական, բանասիրական և այլ բնույթի արժեքավոր ուսումնասիրություններ:

Ավելի քան 40 տարի է, ինչ Ծավարշ սրբազանը աննահանջ սիրով և մեծ հավատարմությամբ ծառայել է հայ եկեղեցուն, Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնին, հայ ժողովրդին, հայոց հայրենիքին:

«Յիշատակն արդարոց օրհնությամբ եղիցի»:

Օ. Ս. ԵԳԱՆՅԱՆ

ԵՐՆՋԱԿԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բազմահազարանոց ձեռագրական հավաքածուի բաղկացուցիչ մասերից մեկն է նաև Երնջակի ս. Կարապետի վանքի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, որը սկզբնավորվել է ԺԴ դարի ութսունական թվականներին՝ վանքի հիմնադրման հետ միաժամանակ:

Թե ինչպիսի ձեռագրեր է բովանդակել հավաքածուն և քանակական ինչպիսի փոփոխություններ է կրել իր ավելի քան հինգհարյուրամյա գոյության ընթացքում, դժվար է ասել, որովհետև չեն եղել կամ չեն պահպանվել համապատասխան ցանկեր ու ցուցակներ:

Վանքիս ձեռագրերի բովանդակության և թվաքանակի մասին այսօր գաղափար կարող ենք կազմել միայն Արիստակես Սեդրակյանի և Մեսրոպ Սմբատյանցի կազմած ցանկերի միջոցով, որոնց և անդրադառնում ենք ստորև:

1. Արիստակես վրդ. Սեդրակյան, Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակայ, Վաղարշապատ, 1872.—Ա. Սեդրակյանը իր սույն աշխատության մեջ՝ «Ձեռագիր մատենանք վանիցս» ենթախորագրի տակ (էջ

26—33) անդրադառնալով վանքի գրատանը եղած ձեռագրերին, գրում է. «Չիք տարակույս, որ այս մենաստանն պիտի հարուստ գրադարան ունեցած լինի... Դժբախտաբար... այժմու ունեցածներն միայն քանի մի հատ ձեռագիր Աստվածաշունչ և Ավետարան են...»: Այնուհետև Ա. Սեդրակյանը Ա.—Թ թվահամարների ներքո համատոտ նկարագրությամբ տալիս է եղած գրչագրերից 9-ի պատկերը՝ 4 «Աւետարան» (№№ Ա.—Դ), 3 «Աստուածաշունչ» (№№ Ե.—Է), 1 «Նարեկ» (№ Ը) և 1 «Մաշտոց» (№ Թ):

Արձանագրված այդ 9 ձեռագրերից 8-ը (№№ Ա., Գ.—Թ) այսօր որոշակիորեն գրանցվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տե՛ս տախտակ Ա): Բացակայում է № Բ ձեռագիրը, որի նկարագրությունը անփոփոխ կերպով բերում ենք ստորև.

№ Բ. «Աւետարան փոքրադիր, ամբողջ գեղազարդ պատկերօք, ընտիր գրչագիր՝ գրեալ ի մագաղաթի: Ունի ի վերջին յիշատակարան ստացողին-Շօնօթեցի Խօջենց Մկրտչի որդի Մահմաթ Հայրապետին, այլ անթուական»:

Ա. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԵՐՆՋԱԿԻ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԻ
ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
(Ըստ Ա. Սեդրակյանի 1872 թ. ցուցակի)

1872թ.	Մատենադարան		1872թ.	Մատենադարան	
	«Գեորգյան»	Աբղի		«Գեորգյան»	Աբղի
Ա	—	4276	Ձ	784	2732
Բ	—	—	Է	18	2587
Գ	789	3393	Ը	—	4272
Դ	785	5033	Թ	794	3035
Ե	17	2669			

2. Արիստակես վրդ. Սեդրակեան, Յուցակ զարդուց Ա. Կարապետի վանից Երնջակայ, 1892 (տես Մ. Սմբատյանի «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա», Տփլիս, 1904, էջ 115).— Այս անտիպ գույքացուցակը կազմված է 1892 թվականի նոյեմբերի 28-ին՝ ա. Կարապետի վանքի եկեղեցական սրբությունները էջմիածին տեղափոխելու կապակցությամբ։ Այդ ցուցակում № 117-ի տակ արձանագրված է 1 «Աստուածաշունչ», № 119-ի տակ՝ 2 «Աւետարան» (պայմանականորեն №№ 119ա, 119բ), № 129-ի տակ՝ 1 «Գիրք զանազան պատմութեանց», № 135-ի տակ՝ 1 «Ժողովածու» և № 156-ի տակ՝ 1 «Մաշտոց», ընդամենը թվով 6 ձեռագիր, որոնցից 2-ը (№№ 117, 156) արձանագրված են «Հնութիւնք հայրենեաց»-ի մեջ (№№ 2, Թ), իսկ մնացած 4-ը (№№ 119ա, 119բ, 129, 135)՝ ոչ։ Այդ 6 ձեռագրերն էլ այսօր առկա են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տես՝ տախտակ)։

Բ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԵՐՆՋԱԿԻ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԻ
ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
(Ըստ Ա. Սեդրակյանի 1892 թ. «Յուցակ զարդուց»-ի)

Ա. Սեդրակյան		Մատենադարան		Ա. Սեդրակյան		Մատենադարան	
1898	1872	«Գեորգյան»	Աբղի	1892	1872	«Գեորգյան»	Աբղի
117	Ձ	784	2732	129	—	792	3531
119 ա	—	786	3528	135	—	797	3037
119 բ	—	787	3529	156	Թ	794	3035

Այսպիսով, Արիստակես վրդ. Սեդրակյանը իր 1872 և 1892 թթ. գույք ցուցակներում միասին արձանագրել է 13 ձեռագիր, որոնցից Մաշտոցի անվան Մատենադարանում են գտնվում 12-ը։

3. Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա, Տփլիս, 1904.—Մ. Սմբատյանը իր սույն գրքում «Աղքատ մատենադարան Սուրբ Կարապետի վանից» ենթախորագրի տակ (էջ 112—118) խոսելով վանքի գրատան մասին, ասում է. «...շատ աղքատ է վանքիս գրադարանը և հագիվ 4 ձեռագիր գիրք է մնացել...»։ Այնուհետև Ա.—Դ թվահամարների ներքո նկարագրում է այդ 4 ձեռագրերը՝ 1 «Աւետարան» (№ Ա), 1 «Յայտատուրք» (№ Բ), 1 «Նարեկ» (№ Գ) և 1 «Գիրք բնաբանից բարոգիչ վարդապետաց...» (№ Դ)։ Այս 4 ձեռագրերից 2-ը (№№ Ա, Գ) նկարագրված է Սեդրակյանի «Հնութիւնք հայրենեաց»-ի մեջ (№№ Ա, Ը), իսկ մյուս 2-ը (№№ Բ, Դ)՝ ոչ։ Նկարագրված 4 ձեռագրերից 3-ը (№№ Ա, Գ, Դ) այսօր գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տես՝ տախտակ Գ, I պունակ)։ Բացակայում է № Բ ձեռագիրը, որի նկարագրությունը բերում ենք ստորև.

№ Բ. «Յայտատուրք գրչեայ, կիսամաշ, որոյ ստացողն է Տեր Հասիպ բահանայն և Խանայ Յիսային, որը և ՌԺԿԵ (1716) թուին գնել է Մահլազանցի տիրացու Գեորգն»։

Վերոհիշյալ 4 ձեռագրերը կրկին անգամ Մ. Սմբատյանը արձանագրել է «Սուրբ Կարապետի վանքի այժմեան եկեղեցական գրեանքն են» ենթախորագրի տակ (էջ 165—168), ուր դրանք զբաղեցնում են 2, 6, 20 և 23 թվահամարները (տես՝ տախտակ Գ, II պունակ)։ Այստեղ նկատենք, որ այս ցանկում № 6-ի տակ «Գիրք բնաբանից բարոգիչ վարդապետաց»-ի փոխարեն, որը կհամապատասխաներ նախորդ ցանկի № Դ-ին, նշված է «Գիրք զանազան պատմութեանց», մի բան, որ բացարձակ թյուրիմացություն է, քանի որ այն (տես՝ Ա. Սեդրակյանի «Յուցակ զարդուց», № 129), հենց իր՝ Մ. Սմբատյանի վկայությամբ 1892 թվականին տարվել էր էջմիածին։

Սույն 4 ձեռագրերից 3-ը (տես՝ տախտակ Գ, պունակ I Ա, Գ, Դ) երրորդ անգամ Մ. Սմբատյանը արձանագրել է «Յիշատակարանը յիշեալ ձեռագրաց...» ենթաբաժնում (էջ 174—316), ստանց հերթական թվահամարների։ Այդ 3 ձեռագրերը պայմանականորեն նշանակում ենք [Ա], [Բ], [Գ], [Ա]—էջ 191, [Բ]—էջ 192, [Գ]—էջ

192—193. տե՛ս տախտակ Գ, III սյունակ): Նույն 4 ձեռագրերը չորրորդ անգամը լինելով, Մ. Սմբատյանցը արձանագրել է «Ցուցակ յիշատակարանաց ձեռագիր մատենից...» ընդհանուր տախտակի մեջ (տե՛ս 316—317 էջերի միջև եղած ներդիրը)՝ 11, 92, 169 և 184 թվահամարների ներքո (տե՛ս տախտակ Գ, IV սյունակ):

Բացի այս 4 ձեռագրերից, որոնք 1897 թվականին գտնվում էին ս. Կարապետի վանքի գրատանը, նույն տեղում № 71-ի տակ Մ. Սմբատյանցը արձանագրել է ևս 1 «Անետարան», որը չի նշված Սեդրակյանի զույգ ցուցակներում (արդի № 3145): Այդ ձեռագիրը 1898 թվականին նվիրաբերված է Խրիսյան Հայրիկին՝ նրա օժման հանդեսի ժամանակ մեծ հավանականությամբ հենց վանահայր Սեդրակյանի ձեռքով (տե՛ս տախտակ Գ, IV սյունակ):

Այս բոլորից դուրս, Մ. Սմբատյանցը իր գրքում խոսում է նաև Երնջակի ս. Կարապետի վանքի 3 Աստվածաշնչերի մասին: Այսպես.

— Էջ 115-ում տալով Ա. Սեդրակյանի կողմից 1893 թվականին ըստ «Ցուցակ զարդուց»-ի էջմիածին փոխադրված 6 ձեռագրերի ցանկը (տե՛ս տախտակ Բ) և № 117 ձեռագիրը (արդի № 2732) համարելով առաջին Աստվածաշունչը, գրում է. «Այս վանքից մի ձեռագիր Աստվածաշունչ ևս տարել են էջմիածին՝ հրամանավ... Գեորգ Կաթողիկոսի 1876 թվին...»: Նշված Աստվածաշունչը Ա. Սեդրակյանի «Հնութիւնք հայրենեաց»-ի № Ե ձեռագիրն է (արդի № 2669): Այս նույն Աստվածաշնչի մասին Մ. Սմբատյանցը խոսում է նաև գրքի 339-րդ էջում (№ Բ) և 347—348 էջերում՝ առանց թվահամարների հիշատակման:

— Էջ 117-ում Մ. Սմբատյանցը անդրադառնալով Ա. Սեդրակյանի «Հնութիւնք հայրենեաց»-ի № 2 ձեռագրին, այն համարում է երրորդ Աստվածաշունչը և ավելացնում. «քայց այս երրորդ Աստվածաշունչը չերևի ի միջի...»: Սմբատյանցը թյուրիմացության մեջ է, որովհետև № 2 ձեռագիրը «Ցուցակ զարդուց»-ի նույն № 117 ձեռագիրն է (արդի № 2732): Իրականում թվով երրորդ Աստվածաշունչը «Հնութիւնք հայրենեաց»-ի № Է ձեռագիրն է (արդի 2587), որը նույնպես 1876 թվականին էջմիածին տարված լինելով, չի մտել և չէր կարող մտնել «Ցուցակ զարդուց»-ի մեջ:

Նշված երեք Աստվածաշնչերը՝ հին և նոր թվահամարների մեր կազմած համեմատական տախտակում դյուրությամբ արտահայտելու համար (տե՛ս տախտակ Գ, V սյունակ), պաշտանականորեն նշանակում ենք

[Ա], [Բ], [Գ] թվահամարներով ([Ա]—2669, [Բ]—2732, [Գ]—2587):

Այսպիսով, Մ. Սմբատյանցը Երնջակի ս. Կարապետի վանքի գրատան ձեռագրերից իր գրքում արձանագրել է 8-ը, որոնցից 4-ը (տե՛ս տախտակ Գ, սյունակ I, II, III և IV) 1897 թվականին գտնվում էին տեղում, իսկ մնացած 4-ը՝ էջմիածնում: Այդ 8 ձեռագրերից 5-ը արձանագրված են Ա. Սեդրակյանի զույգ ցուցակներում, իսկ մնացած 3-ը՝ ոչ:

Գ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԵՐՆՋԱԿԻ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԻ
ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
(Ըստ Մ. Սմբատյանցի «Երնջակ»-ի)

«Երնջակ»						Սեդրակյան	Մատենադարան
I	II	III	IV	V	VI	1872	1892
էջ 112—118	էջ 163—168	էջ 191—193	էջ 316—317 հերքեր	էջ 115, 117 339, 347	էջ 112—118	«Պետրոսյան» հավաքածու	Արդի
Ա	2	[Ա]	11	—	Ա	—	4276
Բ	20	—	169	—	—	—	—
Գ	23	[Բ]	184	—	Բ	—	4272
Դ	6	[Գ]	92	—	—	—	4421
—	—	—	71	—	—	—	852
—	—	—	—	—	—	—	3145
—	—	—	—	[Ա]	Ե	17	2669
—	—	—	—	[Բ]	Զ	784	2732
—	—	—	—	[Գ]	Է	18	2587

Այսպիսով, Ա. Սեդրակյանն ու Մ. Սմբատյանցը միասին Երնջակի ս. Կարապետի վանքում տեսել և արձանագրել են ընդամենը 16 ձեռագիր, որոնցից 14-ը գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (տե՛ս տախտակ Դ), իսկ մնացած 2-ի որ լինելն առայժմ մեզ հայտնի չէ: Ամփոփելու դեպքում կունենանք հետևյալ պատկերը.

№ ձ/դ	Ըստ ցուցակի	Քանակ	Առկա	Բացակա
1.	Ըստ «Հնութիւնք հայրենեաց»-ի	9	8	1
2.	Հավելյալ «Ցուցակ զարդուց»-ում	4	4	—
3.	Հավելյալ «Երնջակ»-ում	3	2	1
	Ընդամենը	16	14	2

Առկա 14 ձեռագրերը (տե՛ս տախտակ Դ)՝ Մատենադարան եւ մուտք գործել 1876--1910 թվականների ընթացքում, այդ թվում 2-ը (ՆՆՆ 2587, 2669)՝ 1876-ին Գևորգ Դ-ի կարգադրությամբ, 6-ը (ՆՆՆ 2732, 3035, 3037, 3528, 3529, 3531)՝ 1893-ին ըստ 1892 թվականին կազմված «Ցուցակ զարդուց»-ի, 2-ը (ՆՆՆ 3033, 3145)՝ նույնպես 1893-ին, բայց «Ցուցակ զարդուց»-ից անկախ, իսկ մնացած 3-ը (ՆՆՆ 4272, 4276, 4421)՝ 1910-ին Մ. Սմբատյանցի միջոցով:

Ստորև բերվող տախտակը ամփոփում է ողջ շարադրանքը (տե՛ս տախտակ Դ):

Դ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԵՐՆՋԱԿԻ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԻ
ՋԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Մատենադարան		Սեղրակյան		Մատույանց - «Երնջակ»					
Արդի	«Գևորգյան» հավաքածու	«Նոր, բիւնք հավաքածու» 1872	«Ցուցակ զարդուց» 1892	Է ₁ 112-117	Է ₂ 163-168	Է ₃ 191-193	Է ₄ 316-317 նկարներ	Վ Է ₂ 113, 117, 339, 347-348	[Գ] [Ա] [Բ]
	2587	18	Է	—	—	—	—	—	
2669	17	Է	—	—	—	—	—	—	[Գ] [Ա]
2732	784	2	117	—	—	—	—	—	[Բ]
3033	785	Գ	—	—	—	—	—	—	—
3035	794	Թ	156	—	—	—	—	—	—
3037	797	—	135	—	—	—	—	—	—
3145	852	—	—	—	—	—	71	—	—
3393	789	Գ	—	—	—	—	—	—	—
3528	786	—	119 _ա	—	—	—	—	—	—
3529	787	—	119 _բ	—	—	—	—	—	—
3531	792	—	129	—	—	—	—	—	—
4272	—	Ը	—	Գ	23	[Բ]	184	—	—
4276	—	Ա	—	Ա	2	[Ա]	11	—	—
4421	—	—	—	Գ	6	[Գ]	92	—	—
—	—	Բ	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	Բ	20	—	160	—	—

ՅՈՒՑԱԿ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆՈՐ ՍՏԱՅՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ

№ 247

ՇԱՐԱԿՆՈՑ

Թերթերը՝ 36:—**Պրակները՝ 11**, բոլորը պակասավոր են և զանազան չափսի: Պրակները բաղկացած են հետևյալ թերթերից, Բ՝ 4, ԺԱ՝ 6, Դ և Զ՝ 7, Ա, Ե, Ը և Ժ՝ 3, Գ, Է և Թ՝ 10 թերթից:—**Մեծությունը՝ 14,5×12×3,7 սմ:**—**Նյութը՝** դեղնած և խումացած ցեցակեր թուղթ:—**Կազմը՝** կաշեպատ տախտակ, քայքայված, կազմի կոնակի կաշին պոկվել է, իսկ բռնիչներն էլ ընկել են:—**Պահպանակները՝** սկզբում կա մի թերթ դեղնած, խումացած և պատռած մագաղաթ, Ը—Թ դարերի:—**Գիրը՝** երկաթագիր:—**Տեքստը՝** Ավետարանից: Վերջում կան երկու թերթ դեղնած մագաղաթ, պալիմեստ:—**Նախնական գիրը՝** երկաթագիր:—**Ժամանակը՝** Ը—Ժ դարերի, հետագայում ջնջված և տեքստը սրբված է: Սույն մագաղաթի մի էջում միայն կա գրություն: ԺԶ դարից, տեքստը շարակնոցից: Սույն էջը հանդիսանում է շարակնոցի վերջին էջը, որի վերջին հինգ տողերը ներկայացնում են այդ ձեռագրի (ԺԶ դարի) հիշատակարանը, որն հետևյալն է. — «Կազմեցա շարակնոցս ձեռամբ ոքնայմել և մեռել հոգոյ Իբրիանոս հեղքս ի կրօնատրբաց, ով սուրբ ընթերցողք յիման արժանի առնէք զիս և Աստուած զձեզ յիշեա, ամէն. թվ. ԶՀ» (1522 թ.):—**Վիճակը՝** անբավարար, ամեհությունք պակաս թերթեր կան, սկզբից և վերջից թերի:—**Գրությունը՝** միապուն:—**Դատարկ թղթեր՝** չկան:—**Տողերը՝ 31:**—**Գծումները՝** ճնշումով:—**Գիրը՝** մանր բոլորգիր:—**Զարդագրությունը՝** նկարված է հասարակ ոճով: Զե-

ռագիրն ունի մի հատ խորան (թ. 44ա), երկու հատ գլխազարդ (թ. թ. 33ա և 77ա), ինչպես նաև բազմաթիվ թռչնագրեր և զարդագրեր, ծառեր և թռչուններ, լուսանցազարդեր և գմբեթներ: Զեռագիրն ունի նաև մի հատ խաչ (թ. 80ա), մի հատ զույգ ստաբալներ (թ. 9ա), մի հատ մարդկային դիմագծով թռչնագիր (թ. 44ա) և երկու հատ էլ մարդկային դիմագծով զարդագրեր (թ. թ. 17բ և 63բ):—**Գրիչը՝** Առաքել Եպիսկոպոս:—**Պատվիրատուն՝** անհայտ:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** ԺԷ—ԺԸ դարեր:—**Վայրը՝** անհայտ:—**Ծանոթություն՝** սույն ձեռագիրն ստացված է նվեր արտասահմանից Վեհափառ Հայրապետի միջոցով:

ՀԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 32բ.—Զանաթժան ծրողս զԱռաքել Եպիսկոպոս վասն սիրոյն Քրիստոսի յաղաթս յիշեցէք և Աստուած զձեզ յիշէ:

Թ. 43ա.—...քարեխաւսութեամբ ողորմեայ անարժան գրչիս Առաքել Եպիսկոպոսի և հոգևոր մար իմոյ՝ Մինքոր ապաշխարողի ի Քրիստոս միւս անգամ գալատեանն ամէն:

Թ. 84ա.—Վասըն սիրոյ Քրիստոսի զԱռաքել Եպիսկոպոսըս ըզգճագրող տառիս և մայրն իմ զՇահմէլիք ի Քրիստոս յաղաթս յիշեցէք:

ՀԻՇԱՍԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 43բ.—Այսար բան Աստուած ի երկրից իշեալ ի Վաղարշաբաթ քաղաքէն տանար հաստատեաց:

Իշատակ է տիրացու Օվանէսին:

Թ. 51ա.—(Կա մի փոքրիկ կնիք, որ անընթեռնելի է):

Թ. 52բ.—Դանիէլ:

Թ. 53ա.—Գեորգ, Դանիէլ, Գեորգ, Գեորգ:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի №ՆՆ Ը—Թ-ից, ԺԲ-ից, 1965 թվականի №ՆՆ Ը—Ժ-ից, 1968 թվականի № Է-ից և 1970 թվականի № Դ-ից:

№ 248
ԿԱՆՈՆԳՐԻՔ

Թերթերը՝ 170:—Պրակները՝ 15, յուրաքանչյուրը 12 թերթից, ի բաց առյալ ժե պրակը, որ 2 թերթից է միայն:—**Մեծությունը՝ 14,2×11,5×2,7 սմ.:**—**Նյութը՝** դեղնած, դիմացկուն թուղթ:—**Կազմը՝** լաթակազմ ստվարաթուղթ:—**Պահպանակները՝** վերջում կա մի թերթ հասարակ թուղթ:—**Վիճակը՝** շատ լավ:—**Գրությունը՝** միապույն:—**Դատարկ թղթերը՝ 1:—Տողերը՝ 20:—Գծումները՝** ճնշումով:—**Գիրը՝** բոլորգիր:—**Զարդագրություն՝** ամբողջ ձեռագրում կա միայն մեկական հասարակ գլխագարդ, լուսանցագարդ և թռչնագիր (թ. 3ա):—**Գրիչը՝** Մեծատուր դպիր:—**Պատվիրատուն՝** անհայտ:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** 1688 թ.:—**Վայրը՝** Արևմտահայաստանի Խորհունք նահանգի Կեղի (Քղի) գյուղաքաղաք:—**Ծանոթություն՝** Մայր Աթոռի Ձեռագրատունը ստացել է նվեր արտասահմանից Վեհափառ Հայրապետի միջոցով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 3ա.—Ամենագոր թագաւորին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...

Թ. 6ա.—Առաջին կանոն վասն հաւատոյ:
Թ. 11բ.—Խրատ վասն մկրտութեան:
Թ. 16բ.—Վասն բարիքի սնուցանել զմանուկն:
Թ. 19ա.—Յաղագս պսակի և խրատ վասն ամուսնութեան:

Թ. 26ա.—Յաղագս շնութեան պոնկութեան:
Թ. 29բ.—Յաղագս գողութեան:
Թ. 31բ.—Վասն երդման կանոն:
Թ. 34ա.—Վասն տոտ ասելոյ և վկայելոյ:
Թ. 36բ.—Կանոն վասն յիշընցաց և հայհոյութեանն:
Թ. 41ա.—Կանոն վասն ատելութեան:
Թ. 44բ.—Կանոն վասն սիրոյ:
Թ. 48բ.—Կանոն վասն աղօթից մարդկան:
Թ. 54բ.—Կանոն վասն խոստովանութեան:
Թ. 58բ.—Կանոն վասն հաղորդութեան:
Թ. 61բ.—Կանոն վասն ողորմութեան:
Թ. 65բ.—Վասն պահոց:
Թ. 68բ.—Վասն չտանելոյ գուսան ի կնունքն:
Թ. 70ա.—Վասն անդարձ առնելոյ:
Թ. 70բ.—Վասն ոչ առնելոյ սուրբ սիրելեաց ի վե-

րայ մտելոց:
Թ. 72բ.—Վասն խոստովանութեան:
Թ. 80ա.—Հարցմունք տիեզերալոյս վարդապետին ասացեալ պարզ բանի յաղագս համբերութեան:

Թ. 85բ.—Կիրակէին պատմութիւն:
Թ. 88բ.—Վասն մկրտութեան:
Թ. 92ա.—Հարցմունք Սուրբ Աստուածածնին և պատասխանիք Միքայէլ հրեշտակին:

Թ. 105ա.—Հարցմունք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ կանգնեցաւ յերկնից յերկինս ի տաճարն:

Թ. 113բ.—Հարցմունք երանելոյ Եբրեմի ասացեալ վասն պահելոյ կիրակէին:

Թ. 119ա.—Քարոզ ի բան Սողոմոնի որ ասէ որ ո-

ղորմի աղքատին փոխ տալ Աստուծոյ:

Թ. 135բ.—Քարոզ ի բան օրինացն որ ասէ պատուեալ զհայր քո և զմայր զի քեզ բարի եղիցի երկիր:

Թ. 142ա.—Կանոնք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի:

Թ. 155ա.—Վասն գալստեան Նեոնի Սրբոյն Ներսէս հայոց:

Թ. 162ա.—Սահմանք կանոնիս Սուրբ Հարցն:

Թ. 162բ.—Յունկն կանոնաց:

Թ. 164ա.—Յոհանն Մանդակունոյ կանոնքն է:

Թ. 164բ.—Խրատք արարաց Պատարագի:

ՀԻՇՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 2ա.—Օրհնեալ Հայր Սուրբ Աստուած ճշմարիտ. հան յաւարտ ողորմած Աստուած, զգործըս ձեռաց իմոց ուղիղ արա ի մեզ Տէր, զգործս ձեռաց իմոց յաջողեալ ի մեզ:

Թ. 79բ.—Քրիստոս Աստուած քո Սուրբ ծնողին բարեխօսութեամբ ողորմեալ ստացողի գրոցս սուտ անունն որ չեմ յիշման:

Թ. 170բ.—Գրեցաւ կանոնագիրքս երկիրն Կեղի որ Խորհիւնի ասի, ի թվին ՌՃԼԷ (1688 թ.) ամին, ձեռամբ յոգնամեղ և անպիտան մեղաստէր Մեծատուր դպիրն որ անունս ունիմ և գործս ոչ: Ով եղբայրք մի մեղադրէք յայսմ տառիս տղալանաց, զի օրինակն եղծեալ և ապականեալ էր զի հագիւ և ուժով սակաւ կարացաք բանն ի բանէն մեկնել, մեր ալլ մտաց սակաւ էաք, վերջումն եղև տառիս յայս, ամէն: Հայր մեր:

ՀԻՇՍԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Սկզբի կազմի կոնակում).

Дпа Адено два.

Թ. 1ա.—ԱՅ այքն Աստուծոյ է օրհնակում:

Թորոս շահրոտն:

№ 249

ՇԱՐԱԿՆՈՑ

Թերթերը՝ 269:—Պրակները՝ 25, յուրաքանչյուրը 12 թերթից, ի բաց առյալ հետևյալ պրակները. Լ՝ 7, Զ և ԻԸ՝ 8, Է, Ը, ԺԱ, ԺԹ, ԺԶ, ԺԺ, Ի և ԻԱ՝ 10, ԺԷ և ԻԴ՝ 11 թերթից են:—**Մեծությունը՝ 13,1×9,2×5,5 սմ.:**—**Նյութը՝** դեղնած և խումացած թուղթ:—**Կազմը՝** չունի:—**Պահպանակները՝** չունի:—**Վիճակը՝** քայքայված և որոշ թերթեր պոկված, իսկ ուրիշներ պատռված: Սկզբից ուղիղ հինգ պրակ պակասում է, իսկ միջից և վերջից էլ թերի է:—**գրությունը՝** միապույն:—**Դատարկ թղթերը՝** չկան: **Տողերը՝ 22:—Գծումները՝** ճնշումով:—**Գիրը՝** բոլորգիր:—**Զարդագրություն՝** ձեռագիրն ունի հասարակ ոճով նկարված մի հատ կիսախորան (թ. 53բ), վեց հատ գլխագարդ և բազմաթիվ լուսանցագարդեր, գմբեթներ և խաչեր, ծառեր և թռչուններ, զարդագրեր և թռչնագրեր:—**Գրիչը՝** Հովհաննես արեղա:—**Պատվիրատուն՝** անհայտ:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** 1503 թ.:—**Վայրը՝** Սպեր գավառի Գանձագրակ անապատի ս. Աստվածածին վանք:—**Ծանոթություն՝** սույն ձե-

ուագիրն ստացված է նվեր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից Վեհափառ Հայրապետի միջոցով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Սույն շարակնոցը ամբողջությամբ գրված է հայկական հին խազերով):

Թ. թ. 1ա—248թ.—Շարակնոց:

Թ. թ. 250ա—269թ.—Տառնացոյց, և առնացոյց, և հազգնացոյց, և գրառանք զոր արարեալ Սրբոյն Սահակայ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 230ա.—Զմեղաւոր ծրոյս Յովհաննէս սուտանուն արեղայս մի մոտանայք:

Թ. 249ա.—Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն և մի աստուածութեանն Հար և Որդոյ և Հոգոյն սրբոյ, այժմ և միշտ և յաիտեանս: Հոգոյն Սրբոյ պարգևողի զայս երգահանութեան յանունն նորին տունալ որդոց աղամածնի, որ ցանկացաւ եղև այս երգարանի, (այստեղ երկու և կես տող բաց է թողնւած՝ պատկիրատուի անունը գրելու հետագայում, սակայն ոչինչ չի գրված):

Գրել զսա մեղսամած գրչի որ Յոհաննէս սուտանուն արեղա կոչի, որ ես զանունս միայն առի գործաւք ի լի եմ աղտեղի խոցեալ նետիւք սատանայի:

Գրեցա գիրքս որ շարակնոց կոչի, ի յերկիրս Սպերի, ի յանապատս որ Գանձագրակ կոչի, ի դրան Սուրբ Աստուածածնի, ի թվին ԶԾԱ (1503 թ.), ի լաւ և բնդիր արինակէ է, խազն որիչ արինակէ է, ու գիրն ուրիշ, խազին աղէկ արինակէ է, խլուն և զամենն խազին արինակն եմ փոխել թէ աւելի է եղել քեթ. (թ. 249թ) թել եմ կամ կետել, թէ ցեղուցել է եղել, զերկունս այլ եմ գրել, մինչև ի Խաչին այն ձմեռն գրեցի որ վրացին զՍպեր եզարկ, ու զՍոֆին կոտորեց, ու զբերդն էառ, ամեն ար Գ. հետ կու փախչէի ու յետ գայի գրէի, զայլն մէկալ ամատն եմ գրել, Ա մինչ աղապանացս որ ի սմա կա մի մեղադրէք, զի կար մեր այս է և նշան մալեզ է ու յուշ խազեցի ու կապեցի ձեռքէ ձեռք շատ անցաւ լաքա եղաւ, մի մեղադրէք:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 87ա.—Զանուն մի զունենի:

Թ. 94թ.—Յուսէփին լուսաւորեմ եր սր:

Թ. 111թ.—Ես գ, ես գրեցաւ թ թվին ՌԾԱ (1652 թ.) գիրս ձեռամբ:

Թ. 112ա.—(տիր) տիրացու Եփրանոսին:

Թ. 117թ.—Տառնացուք ըստուգոր:

Թ. 118թ.—Ես գրեմ գնոգիրտունեցին:

Թ. թ. 119թ և 122ա.—(Գրչափորձ):

Թ. 156թ.—Հրեղինաց, հրեր:

Թ. 160թ.—Օվհ:

Թ. 161թ.—Որանապ:

Թ. 171թ.—Զարդարըն:

Թ. 182թ.—Գիրս գրեցաւ ձեռամբ (թ. 183ա) տրացու Եփրանոսին:

Թ. 185թ.—Գրեցաւ գիրս ձեռամբ ունեցի Տէր Մանէլին (թ. 186ա) որդի տրացու Եփրանոսին թվին ՌԾՀԲ (1723 թ.):

Թ. 215թ.—Որ փոխանակ:

Թ. 231թ.—Վ վաղան:

Թ. 251թ.—Վարդան:

№ 250

ԱՂՕԹԱԳԻՐԸ

Թերթերը՝ 300:—Պրակները՝ 26, յուրաքանչյուրը 12 թերթից, ի բաց աղալ հետևյալ պրակներից.—ԻԶ՝ 4, Ա՝ 9, ԺԴ՝ 10, Բ՝ 11 և ԺԷ՝ 14 թերթ են:—**Մեծությունը՝** 13,1×10,1×6,5 սմ.:—**Նյութը՝** դեղնած և խոնացած ողորկ դիմացկուն թուղթ:—**Կազմը՝** կաշեպատ տախտակ, որի երկու երեսին զարդեր են նկարված: Ժամանակին եղել են երկու բոնիչներ, որոնք հետագայում ընկել են: Կազմի երկու երեսների կոնակում կացված է կանաչափուն մետաքս մի կտոր, իսկ հետագայում կազմի վերջում կացված է նաև կապույտ գծավոր սպիտակ, հասարակ, բամբակյա մի կտոր: Զետագիրը դրված է հաստ և դիմացկուն սովորաբար շինված մի տուփի մեջ, սրճագույն գույնի, որի չափերն են 15,7×12×8 սմ.: Վրան գրված է 3 թիվը:—**Պահպանակներ՝** չունի:—**Վիճակը՝** բավարար, միայն սկզբից և միջից մի քանի թերթ պակասում է:—**Գրությունը՝** միասյուն:—**Դատարկ թղթեր՝** չունի:—**Տողերը՝ 17:** **Գծումները՝** ճնշումով:—**Գիրը՝** բոլորգիր:—**Զարդագրություն՝** ձեռագիրն ունի միջակ գեղեցկությամբ մի հատ թռչնագիր (թ. 197ա) և 11 հատ զարդագիր, 3 հատ թռչուններ և ծաղիկներ (թ. թ. 113թ, 167ա և 209թ), և 9 հատ լուսանցազարդեր: Վերնագրերը գրված են կարմիր թանաքով, իսկ գլխատառերը՝ մեկ կարմիր, և ապա սրճագույն թանաքով:—**Գրիչը՝** Ստեփաննոս կրոնավոր:—**Պատվիրատուն՝** անհայտ:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** 1363 թ.:—**Վայրը՝** Ավագ վանք (հավանաբար Թահեոս Առաքելո վանք, Դարանաղյաց գավառում, Սեպուհ լեռան վրա: Այժմ Կամախու գյուղ):—**Ծանոթություն՝** սույն ձեռագիրը ստացված է նվեր Կահիրեի առաջնորդարանից Վեհափառ Հայրապետի միջոցով 1963 թ. նոյեմբեր ամսին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 113թ.—Յիշատակարան երգողին բանիս:

Թ. 118թ.—Տեառն Ներսէսի Սրբոյ և տիեզերական վարդապետի և Կաթողիկոսի հայոց, չաղագս երկնի և զարթոց նորայ ի դիմաց նորին. բարառնաբար ի չափ երկոտասանիցն պարզեալ ոտից ի խնդրոյ առն բժշկապետի և աստղագիտի Մխիթար կոչեցեալ:

Թ. 127թ.—Նորին ի խնդրոյ անուան նախագիծ տաղիս տանց ասացեալ:

Թ. 130թ.—Նորին բան ներտաղական ի խրատո գոց համայնից ի դիմաց մերոյին տառից տանց յիւրաքանչիւրս քա...:

Թ. 140թ.—Նորին բան հաւատոյ վասն աներկն և եղելոց բարառնաբար ի դիմաց հպկական տառից չափաբերմամբ ոգեալ ի Ներսիսէ:

Թ. 146բ.—Նորին Տեառն Ներսիսի ասացեալ, բան ի խրատանկանց ուսումնասիրաց ի դիմաց պարտեհից տառից ոտանաւոր չափով աչբն:

Թ. 152ա.—Նախադրութիւնք խրատականք յաղագս աղանթիցն զոր ասացեալ ի Տեառն Ներսիսի եղբար Գրիգորիսի հայոց վերադիտողի:

Թ. 159ա.—Տեառն Ներսիսի բան խրատականք ընդդէմ պարտեհին:

Թ. 167ա.—Վըշտամբանք և յանդիմանութիւն անձին եղկելոյ և ամենայն յանցաւորի զոր մեղօքս, Վարդան յարմլ. գր. յեմիփիոս. Աստուծոյ:

Թ. 176ա.—Բանք միփառականք և ի խորոց սրտե աղերս մաղթանաց եղկելոյս Վդ. առ միածին Որդին Աստուծոյ Յիսուս Քրիստոս և ամենայն յանցաւորի ի տեղի հր/թ. 176բ/աշից տնարիկականաց ուր կատարեաց մարմնով զգրեալսն:

Թ. 188ա.—Դարձեալ աղերս մաղթանաց ողորմելոյս Վարդանա ի խորոց սրտե և ամենայն մեղաւորի առ միածին որդին Աստուծոյ:

Թ. 196բ.—Բանք յուսադրականք և ի խորոց սրտե աղերս մաղթանաց առ ամենահայրն բարի եղկելոյս Վարդանա և ի նման մեղաւորի ոտանաւոր բանին:

Թ. 202ա.—Աղերս մաղթանաց ի խորոց սրտե առ սուրբ կոյսն Մարիամ Աստուածածին:

Թ. 205բ.—Բանք վասն ահագին և սուկալի գալլստեանն և դատաստանի Որդոյն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի կշտամբանք և յանդիմանութիւն անձին եղկելոյս Վարդանայ և ամենայն յանցաւորի:

Թ. 214բ.—Խրատք ոգէշահ ասաց. Յովաննէս Գառնեցիին:

Թ. 224ա.—Նորին վասն ցայգապաշտութեան կիբակի խրատ:

Թ. 227ա.—Նորին խրատ վասն աղօթից և ոգէշահութեան:

Թ. 228ա.—Նորին աղ. Յովաննիսի Գառնեցոյ ասացեալ ի վերայ գրոյ անուան իւրոյ, աղ. մի երորդ կիբակի:

Թ. 229ա.—Նորին աղ. Բ. շաբաթի ատուրն:

Թ. 230ա.—Աղալթք Գ. շաբաթի ատուրն:

Թ. 231ա.—Աղալթք չորեքշաբաթի ատուրն:

Թ. 231բ.—Աղալթք հինգշաբաթի ատուրն:

Թ. 232բ.—Աղալթք ուրբաթի ատուրն:

Թ. 233բ.—Աղալթք ի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի շաբաթ ատուրն:

Թ. 234բ.—Սրբոյն Անանիայի վարդապետին ասացեալ:

Թ. 241բ.—Երանելոյն Սրբոյն Եփրեմի ասացեալ բանք աստուածայինք և զղջական և պիտանի ամենայն կրօնաւորի:

Թ. 282ա.—Նորին աքբա Եփրեմի աղօթք:

Թ. 293բ.—Աղօթք և պաղատանք ի ժամ սուկալի պատ.:

Թ. 297բ.—Աղօթք Մեսրոպայ վարդապետի ասացեալ առ Սուրբ Աստուածածին:

ՀԻՇՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 171բ.—Տէր Աստուած ողորմեա գծողի սորա և յիշողաց:

Թ. 176ա.—Տէր Աստուած ողորմեա գծողի ստանալ յիշողիս ամէն:

Թ. 195բ.—Ապա ընդ մեծ երախտաց հայցեմ ի ձեռք ով մանկունք նոր Սիովնի մինչև ի լրումն աշխարհի, և դուք յաղագս Աստուծոյ կատարեցէք (թ. 196ա) զոր խնդրեմ ի ճշմարիտ ծառայիցդ Աստուծոյ հողացեալ ոսկերաւք ի գերեզմանէ իմմէ. զի ձեզ կարի դիրին է ինձ անբա շահ և ազօտ. քահանայ որ անուամբ յիշեացէ զողորմելիս Վարդան և գեղկելի գծողս Ստեփաննոս ի սուրբ և ի մեղաքաւիչ անձախելի գեմանն և սուկալի պատարագին Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. և մարդ որ վասն Աստուծոյ տա ի խելս և յաղքատս սակաւ մի ողորմութիւն յանուն մերոյ որպէսզի մի կրիցեմք զամաթն ահագին ի տուկալի աշխարհածողով մեծ հրապարակին, և մի եղիցուք բոցակէզ յանշէջ գեհենն, և ի ժամիս անբուն որդանցն վասն չար (թ. 196բ) և անարեւն զազրելի գործոց մերոց զոր մեղաք առաջի Աստուծոյ յամենայն ժամանակս մեր բոլոր անձամբ մերով, ամենահայրն բարի, չարչարանաւք և արեամբ և յարութեամբ միածին որդոյն իւրոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ջնջեացէ զմեղս նորա և ծնաղաց նորա, և փրկեացէ զնա ի չար աշխարհիս, բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց, և համագոյ սրբոյ Երորդութեան վայելէ ամենայն արհմնութիւն և բարեբանութիւն և երկրպագութիւն ալմմ և միշտ:

Թ. 202ա.—Ձգծողս յիշեալ:

Թ. 205ա.—Տէր Աստուած ողորմեա ստացողի և գծողի, և բարեմիտ ընթերցողի ամէն:

Թ. 209ա.—Ձգծողս յիշեալ:

Թ. 214ա.—Արդ ո՞վ պատուական եղբարք որք ակտիք և արիւնակէ ի սմանէ, յիշեսցիք յաղաթս ձեր զգծողս զՍտեփաննոս և զճնողսն իմ և Աստուած զձեզ յիշեացէ:

Թ. 223բ.—...որք կարդայք և առնէք ողջ լերուք հոգով ի սէրն Աստուծոյ որում փառք յախտեան:

Թ. 282ա.—Արդ աղաչեմ զքրիստոսապէր ընթերցողս և որ լսէքդ զլուսաւոր և զհոգիահրաշ աղօթս, գեղկելի և զբազմամեղ գծողս զՍտեփաննոս յիշեսցիք յաղաթս ձեր, նայն զճնաղսն իմ և զամենայն ազգայինսն, և Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Թ. 300բ.—Յամի ՊԺԱ. (1363 թ.) յամենանն յունարի Գ. եղև զրա գրչութեան աղաթականք բանիցս Սրբոյն Ներսիսի Կալեցոյն և Սրբոյն Վարդանա և Եփրեմի Խորին ասորոյ, ի Սուրբ և հրոշակաւոր աւանապատս որ կոչի Աւագ վանք, ընդ հովանաւ Սուրբ Առաքելոցս և կենսակիր Սուրբ նըշանացս և այլ բազմահաւաք սուրբ նշխարացս որ աստ կան:

(Շարունակելի)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ Կոնդակը Առաքել վարդապետ Դավրի- ժեցու մահվան երեքհարյուրամյակի առթիվ	3
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Առաքել վարդապետ Դավրիժեցի	6
Հանգիստ Նորին Սրբություն Մոսկվայի և համայն Ռուսիայի Տ. Ալեքսի պատրիարքի ԼԵՌ—Առաքել վարդապետ Դավրիժեցի	8
ԼԵՌ—Առաքել վարդապետ Դավրիժեցի	12
ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ—Առաքել վարդապետ Դավրիժեցի	15
Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ—Առաքել Դավրիժեցի	19
ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ—Յաղագս նորոգության լուսակառույց սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՍՅԱՆ—Հատվածներ «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրի- ժեցոյ» գրքից, աշխարհաբար թարգմանությամբ	22
ԵՐՎԱՆԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ—Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու «Պատմության» երեք հրատարակությունները	36
ԱՐԱՄ ՍԱՀԱԿՅԱՆ—Պատմագիր Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու հուշարձանի շինության հարցը «Արարատ»-ի էջերում	40
Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու մահվան 300-ամյակին նվիրված հանդիսություն Մայր Աթոռում	45
ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒՄ	48
Բաքվի հայոց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու երգչախումբը Մայր Աթոռում	51
Հանգիստ գերաշնորհ տ. Շավարշ եպիսկոպոս Գույումճյանի	52
Օ. Ս. ԵՎԱՆՅԱՆ—Երնջակի ս. Կուրապետի վանքի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն Ցուցակ Մայր Աթոռ տուրք էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի	54
	56
	60

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՄԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Redaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS

Հանձնված է արտադրության 29/IV 1970 թ.: Ստորագրված է տպագրության 8/VI 1970 թ.,
տպագրական 4 մամուլ թուղթ 60×84¹/₈, պատվեր 349

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1970 թ.

